

Molotovo-Ribbentropo pakto ikonografiniai aspektai: dokumentinių fotografijų lyginamoji analizė

Dr. Arūnas Vyšniauskas

Vyriausiasis istorikas

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras

✉ arunas.vysniauskas@genocid.lt

Straipsnyje, remiantis išlikusiomis 1939 m. nuotraukomis ir jų lyginamoja analize, atskleidžiami pagrindiniai vizualiniai skirtumai, atsiradę fotografiškai įamžinus dvi skirtingas Vokietijos-SSRS dvišalių politinių sutarčių sudarymo ceremonijas. Tai svarbu ir aktualu, kadangi mokslinėje literatūroje, istorijos vadovėliuose ir kitoje mokomojoje medžiagoje bei istorijai skirtose parodose ir žiniasklaidos straipsniuose, iliustruojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. tarp Vokietijos ir SSRS Maskvoje sudarytą nepuolimo sutartį, dažnai iki šiol klaidingai pasitelkiamos rugsėjo 28 d. sudarytos „Vokiečių-sovietų sienos ir draugystės sutarties“ nuotraukos, kurios atsirado fotografuojant penkiomis savaitėmis vėliau. Kadangi šias abi sutartis Maskvos Kremliuje, SSRS Liaudies komisarų tarybos pirmininko kabinete, ant to paties rašomojo stalo pasirašė tie patys asmenys: Viačeslavas Molotovas ir Joachimas von Ribbentropas, nėra taip paprasta iš pirmo žvilgsnio atskirti, kurios būtent sutarties sudarymo momentai vienoje ar kitoje fotografijoje buvo užfiksuoti. Tos nuotraukos dažnai supainiojamos, savo nužiūra pasirenkant iliustravimui išraiškingsniau atrodančias. Straipsnyje pateikiama vaizdinė medžiaga, jos nagrinėjimas, išvalgos ir apibendrinimai padės išvengti nuotraukų atribucijos klaidų, kurios yra dažnos iliustruojant senomis fotografijomis 1939 m. rugpjūčio 23 d. „Nepuolimo sutartį tarp Vokietijos ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos“.

Reikšminiai žodžiai: Molotovo-Ribbentropo paktas; Hitlerio-Stalino paktas; Vokiečių-sovietų sienos ir draugystės sutartis; istorinė fotografija; vizualinė istorija; nacionalsocialistinė Vokietija; Vokietijos Reichas; SSRS; Sovietų Sąjunga.

Apie temos aktualumą ir nekorektišką istorinių nuotraukų pateikimą

Apie Vokietijos ir Sovietų Sąjungos dvišales sutartis, sudarytas Maskvoje 1939 m. rugpjūčio 23 d. data ir rugsėjo 28 d. data, rašyta daug ir dar ne kartą bus rašoma. Ne išimtis ir 2024-ieji, kai sukanka 85-eri metai nuo tų sutarčių pasirašymo. Tai pasaulinės reikšmės diplomatiniai įvykiai, ilgam lėmę daugelio šalių likimus ir Europos politinės geografijos žemėlapių pokyčius. Pirmoji iš paminėtų sutarčių – tai „Nepuolimo sutartis tarp Vokietijos ir Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos“¹. Ji buvo baigta pasirašinėti po vidurnakčio, jau rugpjūčio 24 d. Antroji politinė dvišalė sutartis, tų pačių signatarų pasirašyta rugsėjo 28 d. data, rugsėjo 29-ąją paryčiui, vokiečių buvo įvardijama kaip „Vokiečių-sovietų sienos ir draugystės sutartis“, o rusų – kaip „Sutartis apie draugystę ir sieną tarp SSRS ir Vokietijos“². Vokiškame pastarosios sutarties variante, žodžių tvarkoje matome, kad pirmas žodis „sienos“, o po to – „draugystės“. Rusiškame sutarties įvardijime – pirmas žodis „draugystės“, o po to – „sienos“.

Toliau lietuviškai vartosime šių sutarčių pavadinimus daugiau atsižvelgdami į vokiškų jų įvardijimus, rugpjūčio 23 d. sutartį sutrumpintai kartais dar vadinant Nepuolimo sutartimi, o rugsėjo 28 d. sutartį – Sienų ir draugystės sutartimi. Iš tikrųjų tai buvo ne „nepuolimo“, o numanomo bendro puolimo (agresijos) sutartis, kiekvienai susitariančiai šaliai siekiant savų strateginių teritorinių tikslų kitų suverenių valstybių sąskaita. Ši sutartis populiariai dar vadinama Molotovo-Ribbentropo paktu arba Hitlerio-Stalino paktu. Lietuvių kalboje, tiesa, skirtingai nei vokiečių ir rusų, tokio žodžio „nepuolimas“ nėra, yra tik „puolimas“, tačiau tarptautinių sutarčių pavadinimuose toks terminas buvo ir yra naudojamas lietuviškai. Čia galima paminėti ne tik tą atvejį, kai į lietuvių kalbą verčiamas 1939 m. nepuolimo sutarties tarp Vokietijos ir SSRS pavadinimas, bet, pavyzdžiui, 1926 m. sudarytą „Lietuvos-SSRS nepuolimo ir neutraliteto sutartį“.

Dėl realaus vokiečių-sovietų 1939 m. abiejų politinių sutarčių pasirašymo laiko jau prasidėjus kitai dienai po vidurnakčio, nagrinėjant jų pasirašymo momentus, kurių ne vienas užfiksuotas fotografiškai, vartosime taip pat ir rugpjūčio 23–24 d. bei rugsėjo 28–29 d. datavimo formatą. Panaši datavimo forma sutinkama pateikiant vokiečių fotografo Heinricho Hoffmanno nuotraukų aprašymus, kurie per internetą prieinami Bavarijos valstybinės bibliotekos vaizdų archyve esančiame šio fotografo ir leidėjo archyve (vok. *Fotoarchiv Heinrich Hoffmann*). Pavyzdžiui, Hoffmanno darytą nuotrauką, kurioje matosi Nepuolimo sutartį pasirašinėjantis Viačeslavas Molotovas bei jį prie rašomojo stalo supantys trys vokiečių diplomatai ir kiek toliau, prie durų stovintis Josifas Stalinas su popieru lūpose, kataloge žymi užrašas: „*Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt 23.-24. August 1939*“ [Vokie-

¹ Vokiečių k.: *Nichtangriffsvertrag zwischen Deutschland und der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken*. Rusų k.: *Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом*.

² Vokiečių k.: *Deutsch-sowjetischer Grenz-und Freundschaftsvertrag*. Rusų k.: *Договор о дружбе и границе между СССР и Германией*.

čių-sovietų Nepuolimo paktas 1939 m. rugpjūčio 23–24 d.]³. Tokiu datavimu išryškinama, kad sutarties pasirašymas realiai vyko naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24 d.

Kadangi vaizdinės medžiagos resursų yra, o daugelis dabar jų tapo prieinami internetu, tiek žiniasklaidoje, tiek istorijos vadovėliuose, dažnai ir akademinėje literatūroje, nagrinėjančioje 1939 m. Vokietijos-SSRS sutartis, neapsieinama be iliustracijų. Įprasta dėti vieną ar kitą iš dviejų paminėtų sutarčių sudarymo ceremoniją užfiksavusių nuotraukų, tačiau neretai fotografinės iliustracijos pateikiamos nekorektiškai. Pavyzdžiui, 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos momentą užfiksavusi nuotrauka įdedama iliustruojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutartį ir palydint tai atitinkamu klaidingu užrašu prie nuotraukos atvaizdo.

Konkrečiai tokio pobūdžio klaidas matome Lenkijos Tautos atminties instituto Varšuvos skyriaus parengtoje stendinėje parodoje „Nusikaltėlių paktas“ (lenk. *Pakt zbrodniarzy*), skirtoje Molotovo-Ribbentropo pakto 83-iosioms metinėms. Su užrašais lenkų ir anglų kalbomis 2022 m. ji iš pradžių demonstruota Varšuvoje, Huverio skvere (lenk. *Skwer Hoovera*), o 2023 m. į Lietuvą buvo atvežtas adaptuotas variantas su užrašais lenkų ir lietuvių kalbomis. Po pavadinimu pradiniam stende yra lietuviška paantraštė „Paroda, skirta Molotovo-Ribbentropo pakto pasirašymo 83-iosioms metinėms“. To pačio stendo lenkiškoje paantraštėje figūruoja pavadinimas „*paktu Ribbentrop-Mołotow*“, mat lenkų istoriografijoje šio pakto įvardijime tradiciškai yra rašoma pirma Ribbentropo pavardė, o tik po to – Molotovo. Lenkų parodos dvikalbiai stendai buvo išstatyti Vilniuje po atviru dangum, šaligatvio plytelėmis dengtame skverelyje prie Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus (Aukų g. 2A). Vilniečiai ir sostinės svečiai su parodos stendais galėjo susipažinti, kaip iš anksto skelbta, 2023 m. kovo 10 d. – balandžio 25 d., nors realiai tie stendai stovėjo dar ir tų metų gegužės mėnesio pradžioje.

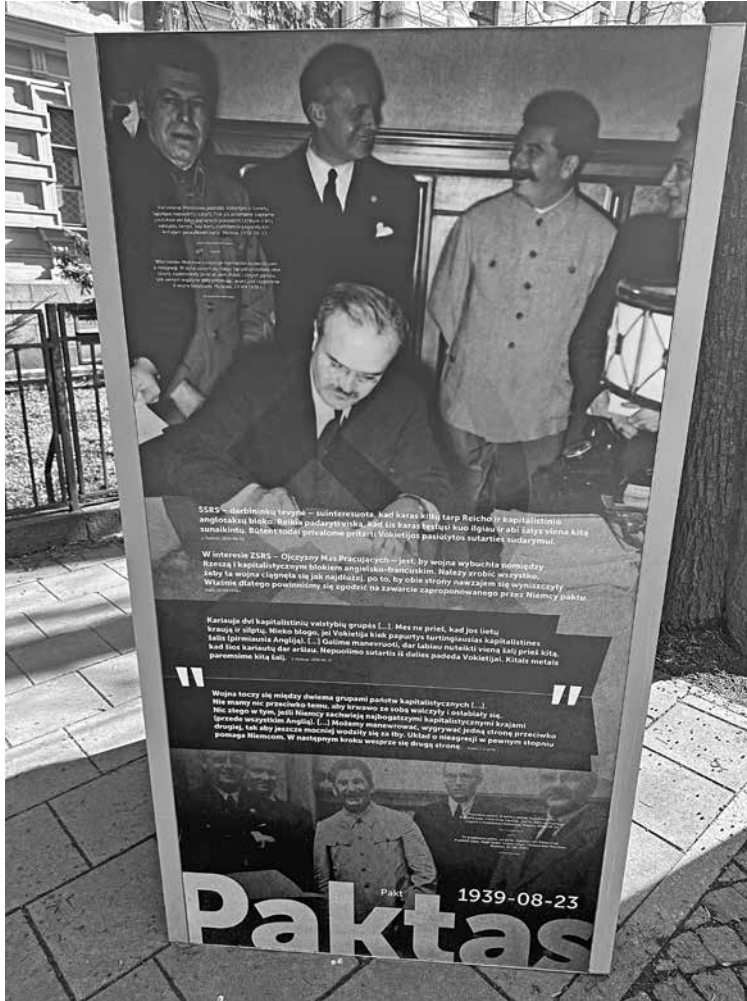
Lenkų stendinėje parodoje vyrauja nuotraukos su trumpais užrašais. Stenduose, beje, net neminima 1939 m. rugsėjo 28 d. „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutartis“, tačiau trys nuotraukos paimtos būtent iš pastarosios sutarties pasirašymo ceremonijos, klaidingai atitinkamais užrašais priskiriant jas 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo fotografijoms (1 pav., 2 pav.).

Savo ruožtu 2023 m. rugpjūčio 23 d. LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejus toje pačioje vietoje Aukų g. atidarė kartu su partneriais iš užsienio parengtą originalią stendinę parodą „Nuo 1939 m. rugpjūčio iki 1941 m. birželio. Teroras ir masinės represijos Estijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Lietuvoje, Moldovoje ir Ukrainoje.“ Viename iš stendų iliustruojant Molotovo-Ribbentropo paktą vėlgi matome analogišką klaidą, kai įdedama nuotrauka iš 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos, o užrašas prie jos skelbia: „Vokie-

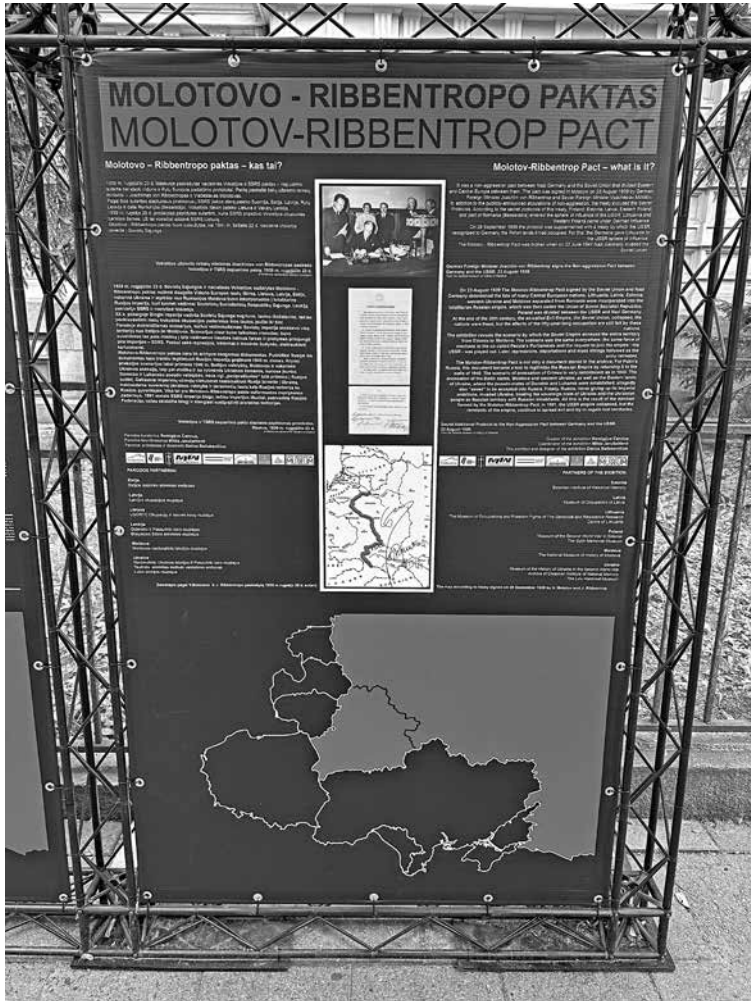
³ Fotoarchiv Heinrich Hoffmann, N.149, in: Bildarchiv Bayerische Staatsbibliothek, [online], in: <https://bildarchiv.bsb-muenchen.de/search?id=hoff-271246&View=bildarchiv>.

1 pav. Šiame lenkų parodos stende abi nuotraukos (viršutinė ir apatinė) Kremliuje yra darytos 1939 m. rugsėjo 28–29 d., bet užrašai klaidingai jas susieja su 1939 m. rugpjūčio 23 d. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo ceremonija
A. Vyšniausko nuotr.

2 pav. Šiame lenkų parodos stende patalpinta viršutinė nuotrauka iš tikrųjų daryta 1939 m. rugsėjo 28–29 d., tačiau klaidingai susiejama su Nepuolimo sutarties pasirašymu 1939 m. rugpjūčio 23 d. Apatinė stendo nuotrauka su Nepuolimo sutartimi siejama pagrįstai A. Vyšniausko nuotr.

3 pav. LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus kartu su užsienio partneriais surengtos parodos stendas, kuriame teksta apie 1939 m. rugpjūčio 23 d. sudarytą Vokietijos ir SSRS nepuolimo paktą iliustruojamas nuotrauka iš 1939 m. rugsėjo 28 d. sudarytos kitos sutarties pasirašymo ceremonijos

A. Vyšniausko nuotr.

tijos užsienio reikalų ministras Joachim von Ribbentropas pasirašo Vokietijos ir TSRS ne puolimo paktą. 1939 m. rugpjūčio 23 d.“ (3 pav.).

2024 m. kovo mėnesį Vašingtone Komunizmo aukų muziejuje atidarius LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus parengtą parodą „50 metų kovos už laisvę – nuo sovietų raudonos vėliavos iki lietuviškos trispalvės“ iš socialiniuose tinkluose paskelbtų stendų nuotraukų matosi, kad vienas stendas yra skirtas Vokietijos-Sovietų Sąjungos 1939 m. rugpjūčio 23 d. sudarytam paktui. Stendo titulinis užrašas anglų kalba taikliai nusako to pakto esmę: „August 23, 1939 – German-Soviet Pact – A Covert Plan To Occupy The Neighbouring Territories And Enslave Their People“. Pasižiūrėję to stendo iliustravimą ir vėl matome, kad įdėta nuotrauka, kurioje Ribbentropas pasirašo 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį, už jo nugaros stovint Molotovui ir Stalinui. Taigi ta pati nuotrauka vėl klaidingai panaudota kaip ir minėtoje 2023 m. stendinėje parodoje, skirtoje sovietų terorui ir masinėms represijoms Estijoje, Latvijoje, Lenkijoje, Lietuvoje, Moldovoje ir Ukrainoje 1939–1941 m.

Panašaus iliustracinio pobūdžio klaidų neišvengta ir LGGRTC leidiniuose, pavyzdžiui, knygos „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“ abiejuose lietuviškuose leidimuose. Iliustruojant 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutartį knygoje matome tris nuotraukas⁴. Vienoje jų pateiktas „iškirptas“ iš didesnės nuotraukos atvaizdas, kurio pirmame plane – sutarties dokumentą pasirašantis SSRS Liaudies komisarų tarybos pirmininkas, kartu ejęs ir Užsienio reikalų liaudies komisaro pareigas – Molotovas. Ši knygos iliustracija (5 pav.) lyginant su originalia nuotrauka (4 pav.) yra nurėžtais kraštais, dalies fotografo užfiksuotų asmenų antrame plane nesimato, tačiau vis dėlto trys stovintys asmenys už sėdinčio ir pasirašančio Molotovo nugaros išliko aiškiai matomi. Stovi iš kairės į dešinę: generolas Borisas Šapošnikovas, Vokietijos užsienio reikalų ministras Ribbentropas, Sovietų Sąjungos faktinis vadovas J. Stalinas. Šią nuotrauką apibūdina užrašas knygoje: „Molotovo-Ribbentropo pakto pasirašymas. Maskva, 1939 m. rugpjūčio 23 d.“⁵ Štai čia ir yra datavimo klaida! Tokių klaidingai datuojamų „nuotraukų“ publikacijose atsiranda tik dėl to, kad rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukomis iliustruojama rugpjūčio 23 d. sutarties sudarymo ceremonija.

Generolas Šapošnikovas figūruoja ne vienoje nuotraukoje, užfiksavusioje jo dalyvavimą 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje. Minėtu atveju yra būtent vienas iš tų kadru. Be to, ta fotografija į knygą įdėta taip nurėžtais kraštais, kad joje nebeliko šalia Stalino už stalinės lempos stovėjusio Sovietų Sąjungos pasiuntinybės Berlyne 1-ojo sekretoriaus ir vertėjo Vladimiro Pavlovo veido, o Ribbentropo adjutanto aukštaūgio Richardo Schulzės galva, kyšojusi už generolo Šapošnikovo galvos, buvo ištrinta.

⁴ Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 42; Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija [antrasis leidimas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 44.

⁵ Ibid.

4 pav. Molotovas pasirašo „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutartį“ 1939 m. rugsėjo 29 d. paryčiui. Nenustatyto fotografo autentiškos nuotraukos fragmentas. Už generolo Šapošnikovo galvos kyšo aukštaūgio Schulzės galva

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

5 pav. „Apkarpytą“ nuotrauką LGGRTC išleista knyga pateikė kaip 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo momentą, o Schulzės galva buvo retušuota

Iš tikrųjų, nėra iki šiol paskelbta patikimų nuotraukų, liudijančių minėto sovietų generolo dalyvavimą rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo ceremonijoje. Be to, pasirašinėjant Molotovui sutartį naktį iš rugpjūčio 23-iosios į 24-ąją Ribbentropas su Stalinu tiesiai už pasirašančiojo nugaros nestovėjo, o laikėsi šone prie durų. Molotovo pasirašinėjimo metu ten Stalinas rūkė papirosą. Tiesa, kažkuriuo momentu, kaip matyti iš vienos nuotraukos, Stalinas prie dedančio parašą Molotovo buvo priėjęs arčiau, tačiau tik iš šono (12 pav.), o Molotovui už nugaros tuo metu stovėjo Vokietijos pasiuntinys Maskvoje Friedrichas-Werneris grafas von der Schulenburgas ir vokiečių diplomatas Gustavas Hilgeris. Tarp Stalino ir Hilgerio toje nuotraukoje dar matosi stovintis vokiečių diplomatas Andoras Hencke.

Leidžiant knygos „Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“ adaptuotą variantą užsienio skaitytojams anglų kalba⁶ minėta iliustracinė klaida dėl nuotraukos atribucijos, matyt, jau buvo pastebėta, jos atsisakyta, tačiau naujai iliustruojant vėl įvelta klaida. Buvo įdėta didesnė nuotrauka, kurioje matosi tik trys asmenys: Ribbentropas, Stalinas, Pavlovas (6 pav.).

⁶ Lithuania in 1940–1991: the history of occupied Lithuania, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015, p. 35.

Pati nuotrauka autentiška, tačiau ji irgi daryta daugiau kaip mėnesiu vėliau nei skelbia užrašas knygoje anglų kalba: „*Signing of the Molotov–Ribbentrop Pact. Moscow, 23 August 1939. LCVA.*“ Čia LCVA reiškia Lietuvos centrinį valstybės archyvą, o kokiais požymiais remiantis ši nuotrauka turi būti datuojama vėliau nei nurodoma minėtoje knygoje, bus atskleista toliau.

6 pav. Ribbentropas, Stalinas ir Pavlovas „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ pasirašymo ceremonijoje 1939 m. rugsėjo 28–29 d. Ribbentropo „fantazija“ išorinėje švarko kišenėje, Stalino kitelio sagų išdėstymas ir Pavlovo kaklaraiščio ornamentika yra svarbūs požymiai, leidžiantys identifikuoti šios nuotraukos datavimą

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Šiuo atveju, kaip ir nemažai kitų, archyvų ar muziejų informacija visiškai pasitikėti negalima. Anksčiau ar vėliau senos nuotraukos pakliūva į archyvus, muziejus, bibliotekas ar kitas istorinės atminties saugojimo vietas. Dažnai tai įvyksta jau praėjus nemažai metų, o archyvarai negauna pakankamai informacijos ar neturi pakankamai laiko nustatyti ir pažymėti, kas yra tų nuotraukų autorius, kada tiksliai fotografuota, kokie konkretūs asmenys pakliuvo į vieną ar kitą kadrą ir pan.

Antai, JAV Huverio archyve (angl. *Hoover Institution Archives*) yra vieno amerikiečių žvalgybos karininko okupuotoje Vokietijoje surinktų unikalių dokumentų, žemėlapių ir nuotraukų kolekcija (angl. *William Russel Philp collection*). Ten yra ir nuotraukų, sudėtų 1-oje dėžėje (angl. *Box 1*) į archyvinį saugojimo vienetą, kurio pavadinime figūruoja tik Ribbentropo vizitas į Maskvą 1939 m. rugpjūtį: „*Item 5a. Two photograph albums of Joachim von Ribbentrop's trip to Moscow, 1939 August*“⁷. Šią kolekciją žiūrėjęs vokiečių istorikas Jörn Hoppelis teigia, kad ten yra sudėtos nuotraukos iš abiejų Ribbentropo vizitų į Maskvą 1939 m.⁸

⁷ „Inventory of the William Russell Philp collection“, [online] in: *Hoover Institution Archives*. <<http://pdf.oac.cdlib.org/pdf/hoover/philp.pdf>>.

⁸ Jörn Hoppel, *Der Ost-Experte: Gustav Hilger – Diplomat im Zeitalter der Extreme*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018, p. 453–454.

Vokietijos federalinio archyvo (vok. *Bundesarchiv*) internete paskelbtų Ribbentropo vadovautos delegacijos vizitų į Maskvą nuotraukų užrašai yra gana korektiški. To, deja, nepasakysi apie Rusijoje oficialiai internete paskelbtas archyvines nuotraukas. Antai nuotrauką, kurioje matosi Ribbentropas, pasirašantis 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo pakta, lydi užrašas: „Vokietijos užsienio reikalų ministras J. von Ribbentropas pasirašo vokiečių-sovietų sutartį dėl draugystės ir sienos.“⁹ O nuotrauka, kurioje Ribbentropas užfiksuotas pasirašant 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį, klaidingai priskirta rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo ceremonijai¹⁰.

Kad ir kokie yra ar būtų plačiai suprantamo dviejų totalitarinių diktatoriškų režimų (Hitlerio ir Stalino) dvišalių sutarčių komentarai, interpretacijos ir istoriniai politiniai vertinimai, jų pagrindą turi sudaryti išlikusi šaltinių faktografinė medžiaga. Pasitaikančios faktinės klaidos menkina istorijos mokslo ir tyrimų rezultatų sklaidos publikacijų kokybę. Dažnai tų klaidų pasitaiko ir istorijos vadovėliuose. Dėl to faktinių klaidų išaiškinimas ir faktografiniu požiūriu patikimos informacijos pateikimas – svarbus istorikų uždavinys. Jį ir sprendžiame šiame straipsnyje, aptardami pasitaikančias iliustracines klaidas, susijusias su istorinių 1939 m. nuotraukų atribucija ir pateikimu.

Teminės istoriografijos tokia nagrinėjama problematika beveik nėra, išskyrus atskirus užsienio istorikų pastebėjimus bendresniuose veikaluose, kurių apie 1939 m. Vokietijos-SSRS dvišales sutartis, Antrojo pasaulinio karo pradžią ir pan. prirašyta tikrai labai daug. Tose publikacijose daugiausiai dėmesio skiriama rašytiniams šaltiniams, o dėl nuotraukų, užfiksavusių Molotovo ir Ribbentropo pasirašytų sutarčių ceremonijas, tai jos paprastai nelabai dėmesingai tiriamos, dėl to ir atsiranda iliustracinių klaidų. Daugelyje knygų ir straipsnių tų nuotraukų apskritai nėra. Jų trūksta ir Lietuvoje išleistoje originalioje monografijoje „Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva“¹¹.

Iliustruojant monografijas klaidų neišvengia ir tokie garsūs užsienio istorikai kaip, pavyzdžiui, britas Rogeris Moorhouse, kurio monografija apie Hitlerio ir Stalino „velnišką sąjungą“ yra stambiausias lietuviškai publikuotas šios tematikos leidinys. Ši jo 2014 m. pasirodžiusi knyga anglų kalba¹² parašyta geru literatūrišku stiliumi, dėl to pamėgta į pla-

⁹ „Министр иностранных дел Германии И. фон Риббентроп подписывает германо-советский договор о дружбе и границе 28 сентября 1939 г.“, in: 1939 год. От «умиротворения» к войне (rusarchives.ru), [online], in : <https://nakanune.rusarchives.ru/ru/ministr-inostrannyh-del-germanii-i-fon-ribbentrop-podpisyvaet-germano-sovetskij-dogovor-o-druzhbe-i>. [Ministr Inostrannyh del I. fon Ribentrop podpisal germano-sovetskij dogovor o druzhbe i granice 28 sentebria 1939 g.], in: 1939 god. Ot „umirotvorenija“ k voine

¹⁰ „Министр иностранных дел Германии И. фон Риббентроп подписывает советско-германский договор о ненападении“, in: 1939 год. От «умиротворения» к войне (rusarchives.ru), [online], in : <https://1939.rusarchives.ru/dokumenty/ministr-inostrannyh-del-germanii-i-fon-ribbentrop-podpisyvaet-sovetsko-germanskiy-dogovor-o->. [Ministr Inostrannyh del I. Fon Ribentrop podpisal germano-sovetskij dogovor o druzhbe i granice 28 sentebria 1939 g.], in: 1939 god. Ot „umirotvorenija“ k voine.

¹¹ Nerijus Šepetys, *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2006.

¹² Roger Moorhouse, *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939–1941*, London: The Bodley Head, 2014.

tesnį skaitytojų ratą besiorientuojančių leidėjų, operatyviai buvo verčiama į kitas kalbas. Gana greitai pasirodžius lenkiškam vertimui¹³ buvo atkreiptas dėmesys, kad nuotraukos klaidingai aprašytos, kai įdedama 1939 m. rugsėjo pabaigos nuotrauka iliustruojant tų metų rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymą. Nors šio britų istoriko knygos lietuviškame leidime, nuotraukų storesniuose lapuose tarp 224-ojo ir 225-ojo puslapių jau buvo įdėta korektiška 1939 m. rugpjūčio 24 d. datuojama nuotrauka, užfiksavusi momentą, kai Molotovas pasirašo Nepuolimo paktą, tačiau šios ceremonijos aprašymas pagrindiniame knygos tekste liko nepakeistas. Tad britų istoriko monografija toliau klaidina skaitytojus. Parašyta, jog Molotovui ir Ribbentropui pasirašinėjant Nepuolimo paktą, nuotraukose kaip vienas iš ceremonijos dalyvių buvo įamžintas „Generalinio štabo viršininkas Borisas Šapošnikovas, atrodantis lyg nebyliojo kino žvaigždė atgal sušukuotais ir sklaidymu perskirtais plaukais“¹⁴. Jis esą kaip ir Stalinas stovėjo už Molotovo ir Ribbentropo kiekvienam iš jų pasirašant. Tokių nuotraukų su Šapošnikovu iš tikrųjų būta, viena iš jų ir panaudota minėtoje LGGRTC išleistoje knygoje „Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija“, tačiau ta nuotrauka, kaip minėta, daryta Kremliuje pasirašant Sienų ir draugystės sutartį, t. y. penkiomis savaitėmis vėliau nei buvo pasirašyta Nepuolimo sutartis.

Tematikos požiūriu pavyko rasti tik vieną svarbią publikaciją, tiriant atitinkamų 1939 m. nuotraukas. Tai nedidelis lenkų istoriko Paweło Rokickio straipsnis, kurį dar minėsime toliau¹⁵. Akivaizdu, kad Molotovo-Ribbentropo pakto ikonografinių šaltinių tyrimui iki šiol skirta nepakankamai dėmesio. Užpildant tokią istoriografinę spragą šio straipsnio autorius parengė didesnės apimties straipsnį ir panaudodamas žinomas nuotraukas kompiuterinės grafikos programa pažymėjo tam tikras jų vietas, taip vizualiai atkreipdamas dėmesį į kai kurias detales, padedančias atskleisti ir palyginti ikonografinės medžiagos niuansus. Šios apdorotos nuotraukos iš straipsnio autoriaus sukaupto skaitmeninio archyvo daugiausiai pateikiamos straipsnio pabaigoje – fotografinės medžiagos priede. Tyrimo eigoje buvo padaryti apibendrinimai, ateityje padėsiantys išvengti nuotraukų atribucijos klaidų, kurios dažnai pasitaiko istorinėje literatūroje ir žiniasklaidoje.

Atlikto tyrimo rezultatus autorius jau publikavo vokiečių kalba Vokietijoje leidžiamame akademiniam žurnale *Annaberger Annalen*¹⁶. Čia skelbiama kiek išplėsta lietuviška mokslinio straipsnio versija, – su kai kuriais patikslinimais ir papildymais. Straipsnis neapima vadinamojo Molotovo-Ribbentropo pakto absoliučiai visų fotografinių aspektų, o

¹³ Roger Moorhouse, *Pakt diablów: Sojusz Hitlera i Stalina*, Kraków: Znak Horyzont, 2015.

¹⁴ Roger Moorhouse, *Velniška sąjunga: Molotovo-Ribbentropo paktas 1939–1941*, Vilnius: Alma littera, 2015, p. 65. Britų istoriko knygos originaliame pavadinime yra žodžių derinys „Hitlerio paktas su Stalinu“, tačiau verčiant į lietuvių kalbą šis derinys jau virto „Molotovo-Ribentropo paktu“, taip prisitaikant prie lietuviškoje istorinėje literatūroje įsigalėjusio termino.

¹⁵ Paweł Rokicki, „Dwie umowy, dwa zdjecia“, in: *Biuletyn IPN „Pamięć.pl“*. 2016, Nr. 7–8 (52–53), p. 67–69.

¹⁶ Arūnas Vyšniauskas, „Fotografische Aspekte des Hitler-Stalin-Pakts“, in: *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*, Nr. 30, 2022, p. 48–75.

koncentruojamasi į dviejų dvišalių sutarčių sudarymo ceremonijų nuotraukų skirtumus. Daugiausiai remtasi vokiečių fotografų Kremliuje darytomis nuotraukomis, nors ne visada aišku, kurią konkrečiai nuotrauką darė asmeninis Hitlerio fotografas Heinrichas Hoffmannas, o kurią – su Ribbentropu labiau susijęs fotografas Helmutas Lauxas.

Iš tikrųjų, abu buvo profesionalūs vokiečių fotografai, kurių kiekvienas turėjo savo fotostudiją ir iš savo amato gerai uždirbdavo, nes jų darytos licencijuotos nuotraukos už nemenkas sumas buvo parduodamos publikuoti ne tik Vokietijoje, bet ir užsienio leidiniams, kurie dažnai vengė nurodyti konkrečių fotografijų autorius. Hoffmanno fotoateljė asistente vienu metu dirbo Eva Braun, kuri 1945 m. vienai dienai po santuokos tapo Eva Hitler, prieš nusižudydama kartu su vyru. Su ja Hitleris, pas Hoffmanną fotografavęsis nuo 1923 m., susipažino 1929 m. būtent per fotografą, kurio bičiuliški santykiai su fiureriu dėl to tik dar labiau sustiprėjo. Hoffmannas uždarose patalpose fotografuodavo Hitlerį jam repetuojant būsimas kalbas ir gestikuliuojant, o Hitleris, viešose savo prakalbose siekdamas būsimų efektų prieš minią, tas nuotraukas studijuodavo, nagrinėdamas savo gestų ir veido išraiškos pokyčius. Taigi vokiečių fotografai, įleisti į Kremlį, nebuvo vien tik tarnautojai – žiniasklaidos pagalbiniai darbuotojai, o artimi Vokietijos nacionalsocialistų viršūnėms žmonės, gana savarankiški savo darbo profesionalai. Jų darytos nuotraukos įvairiais pavidalais, net atvirutėmis, plačiai pasklido po pasaulį, buvo naudojamos ne tik vokiečių nacionalsocialistinėje propagandoje, bet ir daugelio šalių spaudoje.

Hoffmanno fotografijų autorystę nustatyti lengviau, kadangi jo fotoarchyvo dalis, saugoma Bavarijos valstybinėje bibliotekoje Miunchene, yra suskaitmeninta, žemesnės rezoliucijos nuotraukų skaitmeniniai vaizdai prieinami net internetu. Vis dėlto didžiausia Hoffmanno fotoarchyvo dalis saugoma JAV Nacionaliniame archyve, ten taip pat skaitmeninta, tačiau viešai internetu kol kas neprieinama.

Kitas minėtas vokiečių fotografas Lauxas mirė 1987 m. Nėra viešinama, kur saugoma jo fotoarchyvo medžiaga. Vienoje vėliau išgarsėjusioje jo autorystės 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. naktinėje nuotraukoje jis užfiksavo pobūvio metu minėtą Hoffmanną ir Molotovą, keliančius tostui šampano pripildytas taures su Stalinu, kuris gėrė iš savo stiklinaitės.

Šią nuotrauką, beje, kartais irgi lydi klaidingi užrašai. Viename estų autorių istorijos vadovėlyje gimnazijoms minėta nuotrauka (7 pav.) buvo įdėta su klaidingu užrašu, esą Ribbentropas ir Stalinas kelia bokalus už ką tik Kremliuje pasirašytą sovietų–vokiečių pakta, o už Stalino nugaros – Molotovas, kuris taip pat kelia šampano bokalą¹⁷. Šis užrašas – tai tik viena iš daugelio faktinių klaidų, kurių galima rasti įvairių šalių vadovėliuose, taip pat ir Lietuvoje. Pavyzdžiui, leidyklos „Briedis“ 10 klasės vadovėlio nuotraukos (7 pav.) apraše

¹⁷ Адрес Адамсон, Сулев Валдмаа, *История Эстонии / учебник для гимназии*, Таллинн: Коолибри, 1999, с. 201. [Andres Adamson, Sulev Valdima, *Istorija Estonii. uchebnik dlia gimnazii*].

7 pav. Pobūvio metu po Nepuolimo sutarties pasirašymo
Helmuto Lauxo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Hoffmannas klaidingai laikomas Ribbentropu¹⁸. Ši nuotrauka vis dėlto svarbi ir kitu tyrimo aspektu, mat užfiksavo Molotovą vilkintį tuo pačiu šviesiu kostiumu, kurį jis vilkėjo ir Nepuolimo sutarties pasirašymo metu, ir tai padeda tos nakties nuotraukų atribucijai.

1978 m. Molotovas, kalbėdamas su rusų rašytoju Feliksu Čiujevu, beje, paminėjo, kad pobūvyje po Nepuolimo sutarties pasirašymo šampanas buvo rusų, o ne atsivežtas iš Vokietijos Ribbentropo, kurio pagrindinis verslas iki įsidarbinimo Vokietijos užsienio reikalų žinyboje buvo prekyba vynu¹⁹. Kai kurios išlikusios pobūvio nuotraukos tai patvirtina, nes ant stalo matyti buteliai, ant kurių etikečių aplink butelį žemiau sidabrine folija apgaubto kaktiuko parašyta „Sovietskoje“, o žodis „šampanskoje“ turėjo būti kitoje butelio kaktiuko pusėje. Putojantis vynas „Sovietskoje šampanskoje“ buvo gaminamas nuo 1937 m. O kodėl Stalinas, kaip matosi nuotraukoje (7 pav.), gerė ne iš bokalo, o iš stiklinaitės, paaiškinti nesunku. Hoffmanno nuomone, taip raudonasis tironas siekė užsitikrinti, kad niekas negalėtų pakeisti jo gėrimo²⁰. Iš nuotraukos matyti, kad Stalino stiklinėje buvo šviesus permatomas gėrimas. Gal ten kaip ir kitiems buvo įpiltas šampanas, tačiau neatmestina, kad ten galėjo būti jo mėgstamas baltas vynas iš gimtosios Gruzijos (Sakartvelo). Jo mėgstamų vyno rūšių buvo ne viena²¹, o baltas vynas paprastai geriamas atšaldytas. Be to, yra žinoma, kad Stalinui jo neviešu prašymu neretai buvo pilamas šaltu vandeniu atskiestas vynas, kuris mažindavo alkoholio poveikį. Kitiems girtėjant Stalinui taip pavykdavo išlaikyti blaivesnę galvą.

¹⁸ *Laikas*. Istorijos vadovėlis 10 klasei. I dalis, Vilnius: Briedis, 2016, p. 101.

¹⁹ „Воспоминания Молотова о пакте 23 августа 1939 года. Из интервью Молотова 24 июля 1978 года“, in: *filaretuos.livejournal*, [online], in: <<https://filaretuos.livejournal.com/331751.html>>.

²⁰ Генрих Гофман, *Гитлер был моим другом: Воспоминания личного фотографа фюрера*, Пер. Т. М. Шуликовой, Москва: ЗАО Центрполиграф, 2007, с. 106. [Henrik Hofman, *Gitler byl moi drugom. Vospominanija lichonogo oficera*].

²¹ Stephen Kotkin. *Stalin – Waiting for Hitler, 1929–1941*, New York: Penguin Books, 2017, p. 2.

Vokietijos-SSRS dvišalių 1939 m. sutarčių Kremliuje sudarymo ceremonijų akimirkas fiksavo ir sovietų pusės fotografai. Jie, kaip ir vokiečių fotografai, į pačias derybas dėl sutarčių įleisti nebuvo, jiems leido įeiti fotografuoti sutarčių pasirašymo ceremoniją. Iš sovietinėje spaudoje skelbtų nuotraukų žinoma, kad tai buvo Michailas Kalašnikovas (jo daryta nuotrauka skelbta laikraštyje *Pravda* 1939 m. rugpjūčio 24 d. numeryje) ir G. Petrovas (jo darytą nuotrauką *Pravda* paskelbė 1939 m. rugsėjo 29 d. numeryje). Hoffmannas savo atsiminimuose užsimena, kad sovietų pusės fotografo, kurį jis matė Molotovo kabinete, fotoaparatas buvo vokiškos gamybos, tačiau senesnis, ankstesnės kartos ir savo savybėmis neprilygo vokiečių atsivežtiems modernesniems fotoaparatais. Sovietų fotografas blykstės efektui išgauti naudojo specialius sprogstančius miltelius, taigi po jų sprogdimo dūmų dar padaugėjo ir taip jau prirūkytame Molotovo kabinete. Dūmus ir kitas detales dar aptarsime tolesniame šio kritinio mokslinio naratyvo dėstyme, tačiau čia pateikiamas tekstas nėra grynai naratyvinis, dėl to jame tiek daug nuotraukų.

Šis analitinis tekstas savo pobūdžiu yra dabar moksle populiarėjančios vizualinės istorijos (angl. *visual history*) tyrimas, kuris suteikė progų detalizuoti ir kai kuriuos stalininės SSRS, ir hitlerinės Vokietijos 1939 m. geopolitinio suartėjimo aspektus, įtraukiant egodokumentiniuose šaltiniuose užfiksuotų detalių. Tokia prieiga leido nagrinėjamiems aspektams kurti labiau intriguojančią vaizdų istoriją, rasti tam tikrų korelacijų tarp senųjų nuotraukų ir įvykių liudininkų raštu paliktų pasakojimų. Jie, žinoma, subjektyvūs, tačiau dažniausiai pateikia tokių smulkmenų, kurių nerasi kituose šaltiniuose. Straipsnio tikslas yra atskleisti ne tik iliustracines klaidas, pateikiant korektišką informaciją, remiantis tiek ikonografinėmis, tiek rašytinių šaltinių medžiaga, bet ir išaiškinti tuos požymius, padedančius senosioms abiejų Ribbentropo vizitų Maskvoje 1939 m. nuotraukoms suteikti chronologiškai tinkamą atribuciją ir vizualinį nuoseklumą. Taip būtų sudaromos geresnės prielaidos išvengti stereotipinių iliustracinių klaidų kartojimo Molotovo-Ribbentropo pakto istorijos ateities vizualizacijose. Prie to turėtų prisidėti ir straipsnio pabaigoje pateikiamos kai kurių lietuviškų istorijos vadovėlių klaidos, atsiradusios iliustruojant nuotraukomis Molotovo-Ribbentropo paktą.

1939 m. rugpjūčio 23–24 d. ir rugsėjo 28–29 d. naktinių nuotraukų, darytų Molotovo kabinete, skirtumų nustatymas

Yra toks pastabumo lavinimo žaidimas „Rask 10 skirtumų“. Užduoties esmė – greta duodami du panašūs iš pirmo žvilgsnio paveiksliukai, kuriuose skiriasi tik smulkios detalės. Žiūrovo (skaitytojo) uždavinys – jas pastebėti, identifikuoti skirtumus. Minėtu atveju – dešimt, bet taip pat būna variantų ir su mažiau ar daugiau skirtumų. Kremliuje 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių sudarymo ceremonijose darytos nuotraukos, žinoma, skiriasi. Tačiau tie skirtumai nėra tokie akivaizdūs, kad juos iš karto būtų galima rasti. Bū-

tent dėl to dažnai ir apsirinkama, atsiranda klaidų istorinėje literatūroje. Juo labiau kad abi sutartis tame pačiame Molotovo kabinete Kremliuje ant to pačio rašomojo stalo pasirašė tie patys asmenys: Molotovas (SSRS) ir Ribbentropas (Vokietijos Reichas).

Kai kurie istorikai jau yra atkreipę dėmesį į klaidingą nuotraukų pateikimą istorinėje literatūroje, nurodydami keletą nuotraukų skirtumų, pagal kuriuos yra nesunku identifikuoti fotografijų datavimą. Minėtas lenkų istorikas Rokickis nurodė kelis esminius dalykus²². Rugsėjo 23 d. Molotovas buvo su šviesiu kostiumu ir be liemenės, o rugsėjo 28 d. – su tamsiu kostiumu, be to, po švarku vilkėjo kostiuminę liemenę. Ribbentropas savo apranga abiejų ceremonijų metu nesiskyrė, bet buvo viena svarbi detalė. Rugsėjo 23 d. jo dekoratyvinė nosinaitė iš išorinės viršutinės švarko kišenės buvo išsikišusi siauru ruoželiu, o rugsėjo 28 d. išsikišusi gana daug ir išsidraikiusi. Be to, rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose matome rusų generolą Šapošnikovą ir rusų diplomata Škvarceva, taip pat Ribbentropo adjutantą Schulzę, o rugsėjo 23 d. ceremonijoje jie fotografiškai, lenkų istoriko pastebėjimu, Molotovo kabinete neužfiksuoti²³.

Tų skirtumų nuotraukose galima rasti dar daugiau. Net ne 10, o daugiau kaip 20. Šio straipsnio autorius, išnagrinėjęs daugelį nuotraukų, tyrimo rezultatus apibendrino žemiau pateikiamoje lentelėje, kurioje nurodyta 20 esminių skirtumų. Buvo žiūrima ne tik tai, kaip kas buvo apsirengęs, bet ir kur stovėjo Stalinas, Ribbentropas ir rusų diplomatas bei vertėjas Pavlovas. Jie visi pasirašymo ceremonijose pakliuvo į kadrus, tačiau abiem atvejais (rugsėjo 23–24 d. ir rugsėjo 28–29 d.) stovėjo pasirašančiojo Molotovo atžvilgiu skirtingose pozicijose. Taip pat nuotraukose matyti, kad Stalinas ir Molotovas, pasirašinėjant sutartį su Ribbentropu rugsėjį, stovėjo kitur nei po to, penkiomis savaitėmis vėliau – rugsėjo pabaigoje. Rugsėjį jie laikėsi šone, o rugsėję – stovėjo pasirašinėjančiam Ribbentropui už nugaros. Be to, atkreiptas dėmesys į vokiečių diplomata Friedrichą Gausą, kuris rugsėjo 23–24 d. užfiksuotas laikantis sutarties dokumentus rankose prie rašomojo stalo, jis net padavinėjo juos pasirašyti. O rugsėjo 28–29 d. nuotraukose to nesimato, nors patyrusį vokiečių diplomata pastebime ne vienoje tos rugsėjo nakties nuotraukoje.

Žiūrėta, kurie asmenys kada buvo pakliuvę į fotografų kadrus, o kurie pakliuvo į kadrus prie rašomojo stalo tik vienos kurios nors ceremonijos metu. Nustatant skirtumus daugiausiai dėmesio skirta fotografiniams pačių sutarčių pasirašinėjimo momentams. Taip pat atkreiptas dėmesys, kokios detalės ant rašomojo stalo skiriasi abiejų ceremonijų pasirašymo metu. Todėl sudaryta lentelė, kurioje nustatyti skirtumai susisteminti, lentelės kairėje grafoje lakoniškai įrašant rugsėjo 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijos detales, o dešinėje – rugsėjo 28 d.

²² Paweł Rokicki, *op. cit.*, p. 67–69.

²³ *Ibid.*

1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių sudarymo Kremliuje ceremonijų nuotraukų palyginimas nustatant skirtumus

Eil. Nr.	Vokietijos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartis (1939-08-23)	Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutartis (1939-09-28)
1.	Molotovas be liemenės, šviesiu kostiumu, pasiūtu iš medžiagos su išilginėmis juostelėmis.	Molotovas su tamsiu vienspalvės medžiagos kostiumu ir liemene.
2.	Molotovas pasirašo nusiėmęs pensnė.	Molotovas pasirašo užsidėjęs pensnė.
3.	Pavlovo kaklaraištis dryžuotas smulkiomis juostelėmis.	Pavlovo kaklaraištis – kitas, raštuotas stambesniais dryžiais tamsiame fone.
4.	Stalinas buvo su itin šviesiu kiteliu.	Stalino kitelis buvo tamsesnis, skiriasi ir sagų geometrinis išdėstymas lyginant su rugpjūčio 23 d. dėvėtu kiteliu.
5.	Ribbentropo švarko viršutinėje išorinėje kišenėlėje šviesios spalvos dekoratyvinė nosinaitė („fantazija“), įdėta tvarkingai sulankstyta, mažai išsikišusi.	Ribbentropo švarko viršutinėje išorinėje kišenėlėje šviesios spalvos dekoratyvinė nosinaitė („fantazija“), labai išsikišusi, išsidraikusi puokštės forma.
6.	Schulenburgas po kaklu pasirišęs kaklaraištį.	Schulenburgas po kaklu užsidėjęs „peteliškę“ (vadinamąją „varlytę“).
7.	Schulenburgas tamsiomis dryžuotomis kelnėmis ir vienspalviu tamsiu švarku.	Schulenburgas tamsiu smokingu, kelnių ir švarko medžiaga sutampa.
8.	Nėra Ribbentropo adjutanto Schulzės.	Schulze yra.
9.	Nėra sovietų generolo Šapošnikovo.	Generolas Šapošnikovas yra.
10.	Nėra sovietų diplomato Škvarcevo.	Škvarcevas yra.
11.	Pasirašinėjant Ribbentropui prie stalo nesimato vokiečių diplomato Gustavo Adolfo fon Halemo.	Yra žinoma nuotrauka, kurioje Halemą stovi prie stalo šalia Schulzės pasirašinėjant Ribbentropui.
12.	Ribbentropas ir Stalinas stovi kairiame šone nuo pasirašančio Molotovo žvelgiant iš fotografo pozicijų.	Ribbentropas ir Stalinas stovi už nugaros pasirašinėjant Molotovui, Stalinas yra dešiniau Molotovo žvelgiant iš fotografo pozicijų.
13.	Gausas, stovėdamas prie stalo iš dešinės signatarų atžvilgiu, laiko rankose sutarties dokumentus.	Gausas figūruoja, bet nuotraukose neužfiksuotas laikantis sutarties dokumentus.
14.	Pasirašinėjant Ribbentropui Stalinas ir Molotovas stovėjo kairėje, atokiau kampe prie durų, dėl to jie net nepakliuvo į kai kuriuos fotokadrus.	Stalinas ir Molotovas stovėjo už sėdinčio Ribbentropo pastarajam pasirašinėjant, dėl to jie pakliuvo į daugelį sutarties pasirašymo kadru.
15.	Pasirašinėjant Molotovui Pavlovas stovėjo kairėje žvelgiant iš fotografo pozicijų.	Pasirašinėjant Molotovui Pavlovas stovėjo dešinėje žvelgiant iš fotografo pozicijų.
16.	Pieštukinėje ant Molotovo darbo stalo buvo 6 pieštukai, gana nevienodo ilgio: 3 trumpesni, 3 – ilgesni.	Pieštukinėje ant Molotovo darbo stalo buvo 4 panašaus ilgio pieštukai.
17.	Pasirašinėjant Ribbentropui prieš jį ant stalo krašto tarp dviejų rašalinių buvo padėta tamsi atversta dėžutė.	Pasirašinėjant Ribbentropui prieš jį tarp rašalinių buvo tuščia, dėžutės nebuvo.
18.	Pasirašinėjant Molotovui stoviniame laikiklyje buvo du rašikliai.	Pasirašinėjant Molotovui stoviniame laikiklyje buvo likęs vienas rašiklis.
19.	Ant stalo krašto, matosi keliose nuotraukose, buvo padėtas pagrindinio sovietų laikraščio <i>Pravda</i> numeris ar net keli numeriai.	Nė vienoje nuotraukoje nesimato laikraščio <i>Pravda</i> , padėto ant stalo.
20.	Peleninėje su stoveliu ant rašomojo stalo buvo papirosų, cigarečių nuorūkos.	Peleninė su stoveliu stovėjo tuščia.

Toliau pateikiamos komentautos įžvalgos, gimusios nagrinėjant ir lyginant Molotovo darbo kabinete darytas nuotraukas, kurias skyrė penkių savaičių intervalas. Pastebint ir išryškinant atskiras fotografines detales stengtasi neapsiriboti vien jų mechanišku išvardijimu kaip „Rask skirtumų“ rūšies galvosūkiuose. Straipsnio apimtis neleido išsiplėsti,

bet tai būtų galima padaryti ateityje, remiantis jau nustatytais faktais, atsispiriant nuo ankstesnių tyrimų rezultatų.

1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. sutarčių pasirašymo nuotraukų skirtumų įžvalgos ir komentarai

Sovietų pusės narių išvaizdos detalės

Molotovo kostiumas

Tai, kad Molotovas rugpjūčio 23 d. buvo šviesiu kostiumu ir be liemenės, o rugsėjo 28 d. – tamsiu kostiumu ir su liemene, jau pastebėjo minėtas Rokickis ir kai kurie kiti užsienio istorikai. Iš nuotraukų matosi, kad rugpjūčio 23–24 d. Molotovas vilkėjo šviesų kostiumą, pasiūtą iš medžiagos su nežymiai kontrastuojančiomis juostelėmis (išilginiais vertikaliais dryžiais). Nespalvotose fotografijose kostiumas atrodo kaip pilkas (matyt, toks ir buvo). Molotovo biografas, rusų rašytojas Feliksas Čiujevas, aprašinėdamas, kaip mėgo rengtis jo pašnekovas, su kuriuo pokalbiuose praleido daug valandų, yra pažymėjęs, kad Molotovas švenčių proga užsidėdavo pilką kostiumą su tamsiu kaklaraiščiu²⁴. Pilka yra elegantiška spalva. Kitas klausimas – ar ji tinka diplomatinuose renginiuose, kur diplomatai paprastai vilki tamsių spalvų eilutėmis. Sovietinių liaudies komisarų apranga, kaip matyti iš išlikusių nuotraukų, tuo metu buvo daugiausiai kariško sukirpimo, o Molotovas, Liaudies komisarų tarybos pirmininkas, tiems komisarams vadovavo. Viešumoje komisarai stengėsi nesipuikuoti prieš liaudį išskirtiniais prabangiais kostiumais. Bendraujant su užsienio diplomatais, žinoma, negalėjo pasirodyti prasčiokiškai. Reikia vis dėlto nepamiršti, kad Molotovas Užsienio reikalų liaudies komisariatui vadovauti pradėjo tik 1939 m. gegužės pradžioje, vadinasi, nuo tada iki derybų su Vokietijos delegacija Kremliuje buvo praėję palyginti nedaug laiko – nepilni keturi mėnesiai. Nusipirkti ar užsakyti pasisiūti naują prabangesnės medžiagos tamsią eilutę vasarai gal ir nebuvo taip būtina?

Kad ir kaip ten būtų, iš kai kurių 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. nuotraukų matyti, kad po švarku Molotovas nevilkėjo kostiuminės liemenės. Tai nestebina, juk buvo šiltas metų laikas. Rugpjūčio 23 d. – vasaros pabaiga, kai būna net karšta. Tokiomis sąlygomis prie šviesaus kostiumo liemenė nėra būtina, Molotovas jos ir nedėvėjo, neaišku, ar ji apskritai buvo tos eilutės komplekte. O rugsėjo 28 d., kai jau ir dienos bei naktys vėsesnės, Molotovas po tamsaus kostiumo švarku jau vilkėjo liemenę. Ji buvo tokia pat tamsi kaip ir švarkas, panašu, kad sudarė visos solidžiai atrodančios eilutės integralią dalį. Kokios spalvos buvo Molotovo kaklaraištis – iš nespalvotų nuotraukų sunku spręsti, bet galima

²⁴ Елена Рычкова, „Молотов – лучший дипломат Второй мировой войны“, in: *Нakanуне.RU*, 2015-10-08, [online], in: <https://www.nakanune.ru/articles/110982/>. [Elena Rychkova, „Molotov – lichnij diplomat Vtoroj mirovoj voiny“].

konstatuoti, jog tiek rugpjūčio 23–24 d., tiek rugsėjo 28–29 d. jo kaklaraištis buvo tamsus.

Belieka nurodyti keletą iliustruojančių nuotraukų ar jų fragmentų. Molotovą su šviesiu kostiumu matome šio straipsnio sunumeruotose nuotraukose 1939 m. rugpjūčio 23–24 d.: 7 pav., 12 pav., 13 pav., 14 pav., 15 pav., 18 pav., 19 pav. Tamsiu kostiumu vilkintis Molotovas matomas 1939 m. rugsėjo 28–29 d.: 4 pav., 25 pav., 26 pav., 27 pav., 28 pav., 29 pav.

Molotovo pensnė

Imkime plačiai žinomas nuotraukas, kuriose Molotovas pasirašo 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutarties dokumentus. Čia dėmesio vertas ne tik jo šviesus kostiumas, bet ir dar kelios detalės. Viena jų ta, kad Molotovas pasirašinėjo nusiėmęs pensnė (12 pav., 14 pav., 15 pav.). Nuotraukose netgi galima įžiūrėti, kad tą pensnė jis pasidėjo netoli savęs prie kairės rankos (14 pav., 15 pav.). Vis dėlto tas pensnė nusiėmimas buvo trumpalaikis, tik pasirašant Nepuolimo sutartį. Kitose rugpjūčio 23–24 d. nuotraukose stovintis Molotovas matomas su pensnė, kurią sudarė įrėminti ovalo formos optiniai stiklai. Be to, ir nuotraukoje, kuri buvo paskelbta laikraštyje *Pravda* bei kituose sovietiniuose laikraščiuose 1939 m. rugpjūčio 24 d., Molotovas, stovintis prie rašomojo stalo su Stalinu, Ribbentropu ir Gausu, kuris laiko Nepuolimo sutarties dokumentus, taip pat yra užsidėjęs pensnė (22 pav.). O 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties sudarymo ceremonijos nuotraukose matome Molotovą pasirašinęjantį užsidėjęs pensnė (4 pav., 25 pav., 26 pav., 29 pav.). Nė vienoje tų nuotraukų nesimato, kad Molotovas bent laikinai būtų nusiėmęs pensnė.

Stalino kitelis

Kadangi Stalinas buvo su šviesiu kitelium (kariško sukirpimo uniformos tipo švarku), o Molotovas – irgi su gana šviesiu kostiumu, tai nuotraukose matosi tam tikras jų susiglamžymas, ypač rankovių srityje. Kitų asmenų, buvusių tamsiais švarkais, medžiaga krito glotniau, bent jau taip išrodo juodai baltose nuotraukose.

Stalinas į derybas atėjo su auliniiais batais, į kuriuos buvo sukištos kariško sukirpimo kelnės, blauzdų srityje gana plačios ir susiglamžiusios prie kelių (20 pav.). Tai gal ir neatiitiko diplomatinio protokolo nuostatų. Tačiau Stalinas, būdamas valdžios viršūnėje, tokiu stiliumi rengėsi beveik visada, o su užsienio diplomatais jis iki 1939 m. rugpjūčio 23-iosios tiesiogiai nebendravo. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys, pirmą kartą pamatęs Kremliuje Staliną 1939 m. spalio 3 d., vėliau savo atsiminimuose rašė: „Pasižiūrėjus arčiau galėjai matyti, kad tie kaip kokiam eiliniam žmogui sukirpti drabužiai ir batai buvo puikių meistrų iš plonos, švelnios, aukštos kokybės medžiagos ir tokios pat odos pasiūti.“²⁵

²⁵ Juozas Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais: Atsiminimai*, Vilnius: Briedis, 2021, p. 104.

Dabar jau žinoma, kodėl Stalinas taip mėgo specialiai jam pasiūtus aulinius. Mat jie buvo taip sukonstruoti, kad paslėpdavo aukštesnį kulną, todėl Stalinas atrodė kiek aukštesnis nei iš tikrųjų buvo. Net ir dirbtinai „paaukštintas“ jis vis tiek ūgiu buvo mažesnis ne tik už pakankamai aukštą Ribbentropą, bet ir už vidutinio ūgio Molotovą, tai liudija ir greta vienas kito stovinčių šių veikėjų nuotraukos.

Iš juodai baltų nuotraukų pagal aprangą sunku atskirti, kada Stalinas buvo fotografuotas – ar rugpjūčio 23–24 d., ar rugsėjo 28–29 d. Abiejų sutarčių sudarymo ceremonijose Stalinas vilkėjo savo stiliaus aprangą: avėjo auliniais batais, į kuriuos sukištos kariško sukirpimo kelnės, su kiteliu, kariško sukirpimo švarku, be jokių papildomų atributų. Atrodytų, skirtumų nuotraukose nėra, tačiau iš tikrųjų galima įžiūrėti tam tikrų nesutapimų lyginant kitelio išvaizdą. Taigi – apie tuos Stalino kitelius.

Iš vieno vokiečių diplomato atsiminimų žinome, kad rugsėjo 28 d. sutarties sudarymo derybose Stalino kitelis buvo rusvas: „jo energingas veidas kyšojo iš po ties kaklu užsegto šviesiai rudo švarko.“²⁶ Urbšys panašiai apibūdina jo kitelį, pamatytą 1939 m. spalio 3 d. vakare: „smėlio spalvos viena eile ligi pat kaklo susegiota striukė atlenkta apykakle, iš kurios kyši siaurutis baltas ruoželis.“²⁷ Ar tą „striukę“ (kitelį) Stalinas derybose su Lietuvos delegacija spalio 3 d. užsidėjo taip pat kaip ir rugsėjo 28–29 d. derybose su vokiečiais, tiksliai nežinoma, tačiau tokia tikimybė yra, mat smėlio spalva paprastai ir yra šviesiai ruda. Juodai baltose nuotraukose tokio spalvotumo nesimato, tačiau rugpjūčio 23–24 d. Stalino kitelio spalva yra akivaizdžiai šviesesnė nei rugsėjo 28–29 d. Skeptikai gali sakyti, jog tai nepakankamas argumentas dėl ne itin geros senųjų nuotraukų kokybės. Vis dėlto galima įžiūrėti ryškesnį abiejų Stalino kitelių, dėvėtų derybose su vokiečiais rugpjūtį ir rugsėjį, skirtumą pagal sagų geometrinį išdėstymą.

Abiejų sutarčių pasirašymo ceremonijų metu Stalinas buvo kitelį visiškai užsisėgęs ir abiem atvejais matome vertikaliai išdėstytas penkias užsegimo sagas. Skirtumą galima įžiūrėti lyginant papildomų sagų išdėstymą, mat po sagą krūtinės lygyje turėjo ir viršutinės išorinės kitelio kišenės. Taigi sujungdami menamomis linijomis rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje dėvėto kitelio vertikalios eilės antrąją ir trečiąją sagas nuo viršaus su šoninėmis viršutinių išorinių kišenių sagomis gauname keturkampį, panašų į rombą (4 pav., 6 pav., 25 pav., 26 pav., 29 pav.). O rugpjūčio 23 d. Stalino kitelio tų pozicijų išdėstymo keturias sagas sujungę linijomis į keturkampį gauname kiek kitokią geometrinę figūrą, labiau panašią į delta, nes viršutinis kampas yra pastebimai bukesnis nei apatinis (12 pav., 13 pav., 20 pav., 22 pav.). Atsižvelgdami į skirtingą keturių kitelio sagų pozicionavimą galime identifikuoti Stalino fotografavimo momentą. Jei keturios minėtos kitelio sagos sujungus jas linijomis sudaro geometriškai delta primenančią figūrą, tai fotografuota

²⁶ Franz von Sonnleithner, *Als Diplomat im „Führer-Hauptquartier“: Aus dem Nachlass*, München: Langen Müller, 1989, S. 98.

²⁷ Juozas Urbšys, *op. cit.*, p. 104.

8 pav. Lietuvos užsienio reikalų ministras Juozas Urbšys Molotovo Kremliaus kabinete pasirašo 1939 m. spalio 10 d. „Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį“²⁸ Sovietinės spaudos dienraščiuose paskelbta Michailo Kalašnikovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

rugpjūčio 23–24 d. Jei sąjungus keturias sagas gauname beveik taisyklingą rombą, tai yra kitas kitelis, kurį Stalinas vilkėjo rugsėjo 28/29 d.

Stalino garderobe neapsiribota vien dviem kiteliais. Dar vieną jo kitelį su kitokiu keturių sagų išdėstymu matome Michailo Kalašnikovo nuotraukoje, paskelbtoje sovietinėje spaudoje iliustruojant „Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutarties“ pasirašymą 1939 m. spalio 10 d. (8 pav.)²⁸. Sąjungus nuotraukoje menamomis linijomis Stalino kitelio priekinių išorinių kišenių sagas su vertikaliomis linijomis antrąja ir ketvirtąja sagomis nuo viršaus gauname keturkampį, kurio viršutinis kampas yra pastebimai smailesnis nei apatinis.

Pavlovo kitoks kaklaraištis rugsėjį

Ukrainoje gimęs Vladimiras Pavlovas, save laikęs rusu, jaunas sovietų diplomatas, 1939 m. padaręs svaigančią karjerą dėl savo labai gerų užsienio kalbos žinių. Jis, jau nuo jaunų dienų savarankiškai mokinęsis vokiečių ir anglų kalbų, buvo ką tik, 1939 m. pavasarį, baigęs Maskvos energetikos institutą, preliminariai kviestas į aspirantūrą ir svajojo apie mokslinę karjerą šiluminės technikos srityje. Likimas lėmė kitaip. Jam įstojus į partiją (iš pradžių kandidatu) ir patikrinus jo gerą užsienio kalbų mokėjimą 24-erių metų amžiaus jaunuoliu susidomėjo aukščiausia Kremliaus valdžia. Nuo 1939 m. birželio 22 d. jis buvo

²⁸ Комсомольская правда, октябрь 11, 1939 г., с. 1. [Komsomolskaja pravda].

įdarbintas Molotovo padėjėju Užsienio reikalų liaudies komisariate, o nuo tų metų rugsėjo paskirtas SSRS pasiuntinybės Berlyne pirmuoju sekretoriumi²⁹. Tuometinėmis sąlygomis ši pozicija faktiškai reiškė įgaliojotojo pasiuntinio pavaduotojo funkcijas. Pavlovas aktyviai dalyvavo sudarant abi svarbiausias 1939 m. SSRS-Vokietijos politines sutartis. Jis derybose vertėjavo. Be to, Stalinas buvo jį įpareigojęs sutikrinti Nepuolimo sutarties, įskaitant jos slaptąjį protokolą, vokišką versiją su rusiškąja, jas abi suderinant kalbiniu požiūriu. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. Stalinas buvo jo dar paprašęs kontroliuoti, ar vokiečių diplomatas ir vertėjas Hilgeris teisingai verčia Ribbentropui Stalino žodžius³⁰.

Lyginant Pavlovo aprangą abejose sutarčių ceremonijose iš pirmo žvilgsnio, atrodo, skirtumo nėra, tačiau yra vienas svarbus vyriškos aprangos aksesuaras – tai jo kaklaraištis. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. jis buvo su vienokiu, o rugsėjo 28–29 d. – su kitokiu kaklaraiščiu. Čia galima būtų pateikti ir platesnį kontekstą, mat yra išlikusi įdomi Pavlovo atsiminimų vieta dėl naujai paskirtųjų į SSRS pasiuntinybę Berlyne diplomatų aprangos.

Kadangi 1939 m. rugsėjo 1 d. jau buvo prasidėjęs Vokietijos-Lenkijos karas, tai naujieji sovietų diplomatai – tarp jų įgaliojasis pasiuntinys Škvarcevas ir pirmasis sekretorius Pavlovas, rugsėjo 2 d. ryte iš Maskvos išskrido keleiviniu lėktuvu į Stokholmą su tarpiniu nusileidimu Rygoje. Iš Stokholmo į Berlyną tą pačią dieną juos nuskraidino specialiai sovietų diplomatų reisui paskirtas vokiečių lėktuvas³¹. Nuvykus į SSRS pasiuntinybę Berlyne, jos darbuotojas N. V. Ivanovas, pamatęs Škvarcevo ir Pavlovo nepakankamai solidžią diplomatams aprangą (lakuoti pusbačiai, keistokos kepurės ir paltai) patarė normaliau apsirengti ir nusipirkti viską, ko reikia, įskaitant kojines. Todėl jie tos pačios dienos vakare apsilankė netoli Sovietų Sąjungos pasiuntinybės Berlyno *Unter den Linden* gatvėje įsikūrusioje prašmatnioje aprangos parduotuvėje „Steinhardt“, kuri iš tikrųjų buvo mados namai (vok. *Modehaus*), atitinkantys aukštosios mados kriterijus. Po maždaug 30–40 min. naujai atvykę diplomatai išėjo jau su pirkiniais ir Vokietijos sostinėje neatrodė kaip „baltos varnos“³².

²⁹ „Между Молотовым и Сталиным. Личный переводчик «вождя народов» Владимир Павлов «заговорил» лишь через десятилетие после своей смерти“, in: *Воинское братство*, 2005, № 3, с. 43. [„Mezhdū Molotovym i Stalinym. Lichnij perevodchik „vozhdia narodov“ Vladimir Pavlov „zagovoril“ lish cherez desiateletija posle svojei smerti“].

³⁰ Иванна Корягина, „Молотов ревновал его к Сталину“, in: *Независимая газета (ng.ru)*, 05-03-2003, [online], in: https://www.ng.ru/style/2003-03-05/8_stalin.html. [Ivana Koriagina, „Molotov revnoval ego k Stalinu“].

³¹ Письмо полпреда СССР в Германии А. А. Шкварцева наркому иностранных дел СССР В. М. Молотову о подробностях своего приезда в Берлин для работы в качестве советского полномочного представителя, in: *1939 год. От «умиротворения» к войне. (rusarchives.ru)*, [online], in: <<https://1939.rusarchives.ru/dokumenty/pismo-polpreda-sssr-v-germanii-aa-shkvarceva-narkomu-inostrannyh-del-sssr-vm-molotovu-o->>. [Pismo polpreda SSSR v Germanii A. A. Shkvarceva narkomu inostrannyh del SSSR V.M. Molotovu o podrobnostiach svojego prijezda v Berlin dlia raboty v kachestve sovetskogo polnomochennogo predstavitelja], in: [1939 god. Ot „umirotvorenija“ k vojne].

³² „Автобиографические заметки“ В. Н. Павлова – переводчика И. В. Сталина“, Предисловие В. В. Соколова, in: *Новая и новейшая история*, 2000, №3, с. 102. [„Avtobiograficheskie zametki“ V. N. Pavlova – perevodchika I. V. Stalina“. Predislovije V. V. Sokolova, in: *Novaja i novejšaja istorija*].

Matyt tada Pavlovas ir nusipirko kaklaraištį, su kuriuo kitą dieną nuvyko pas Hitlerį (23 pav.). Nes jeigu jau ir kojines Berlyne turėjo nupirkti, tai madingą „šlipsą“ prie naujojo kostiumo juo labiau turėjo įsigyti. O kojinės, mados namuose parinktos naujiesiems pusbačiams, veikiausiai buvo prabangios, šilkinės, kokių Sovietų Sąjungoje net negamino, panašios kokybės turėjo būti ir vokiškas ar kitos vakarietiškos gamybos Berlyne pirktas kaklaraištis. Sovietų planinio ūkio ekonomika buvo orientuota ne į plataus vartojimo prekių gamybą ir jų kokybę, ne į aukštosios mados produkciją, o į karinę pramonę ir ginkluotųjų pajėgų stiprinimą.

Yra taip pat išlikusių įdomių 1939 m. rugsėjo 27 d. nuotraukų, darytų Berlyne *Tempelhof* aerodrome prieš įlipant į lėktuvą skrydžiui į Maskvą (24 pav.). Sovietų pasiuntinys ir pirmasis sekretorius skrido į Maskvą kartu su Vokietijos delegacija. Tarp Ribbentropo tamsiu odiniu paltu ir Škvarcevo tamsiu paltu bei šaliku matome Pavlovą šviesesniu paltu, veikiausiai, tai buvo lietpaltis. Kadangi sovietų diplomatas buvo be šaliko, tai gana gerai matosi jo kaklaraištis ant baltų marškinių. Pavlovo kaklaraištis savo ornamentika skyrėsi nuo to, kurį jis buvo užsidėjęs rugpjūčio 23–24 d. Tai svarbi detalė nuotraukų atribucijai. Mat su tuo pačiu kaklaraiščiu, su kuriuo rugsėjo 3 d. buvo pas Hitlerį, o rugsėjo 27 d. įlipo į lėktuvą Berlyne, Pavlovas, sprendžiant iš kaklaraiščio dizaino, rugsėjo 28–29 d. buvo nufotografuotas „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ pasirašymo Kremliuje ceremonijos metu.

Pavlovo kaklaraištis rugsėjo 28–29 d. (6 pav., 26 pav., 29 pav.) buvo mažiau dryžuotas nei dėvėtas rugpjūčio 23–24 d. (14 pav.), o kaklaraiščio ornamentikoje ženkliai skyrėsi juostelių plotis ir įstrižinė orientacija. Galimas dalykas, Pavlovas rugsėjo 28–29 d. Kremliuje vilkėjo ir savo naująjį kostiumą, pirktą Berlyne, tačiau nustatyti iš nuotraukų, lyginant jas su rugpjūčio 23–24 d. nuotraukomis, gana sunku. Juo labiau kad jis abiem atvejais po švarku vilkėjo liemenę. Nuotraukų atribucijai nustatyti, kaip minėta, padeda jo kaklaraiščio ornamentika, kuri akivaizdžiai skyrėsi.

Vokiečių diplomatų aprangos kodas

Visi vokiečiai užfiksuotose nuotraukose matomi tamsiais švarkais, kurie, žinoma, atrodė solidžiai ir iškilmingai. Tiesa, kai kurių vokiečių eilutę sudarė dryžuotos tamsios kelnės prie vienspalvio tamsaus švarko, veikiausiai juodo. XX a. 4-ajame dešimtmetyje toks daugelio šalių diplomatų aprangos komplektas buvo įprastas oficialiuose renginiuose. Pats Ribbentropas buvo taip apsirėdęs. Lyginant tiek Ribbentropo, tiek Schulenburgo aprangą Kremliuje abiejų sutarčių ceremonijų metu, galima įžiūrėti skirtumų. Juos aptarsime žemiau, o dabar svarbu pažymėti, jog delegacijos vadovas, Vokietijos užsienio reikalų ministras, asmeniškai žiūrėjo, kad visi vokiečių diplomatai derybose būtų tamsiomis eilutėmis. Jų būtinumą vokiečių diplomatams Maskvoje liudija viena iškalbinga atsiminimų detalė. Ją paliko Vokietijos užsienio reikalų žinybos (ministerijos) sekretoriato vadovas, stenografistas-chronografas ir vertėjas Paulas Schmidtas.

Nors rusiškai jis ir nemokėjo, bet buvo įtrauktas į didelės Ribbentropo delegacijos sudėtį ir turėjo parengti atskaitą apie derybas, jose dalyvaudamas iš esmės dėl protokolaavimo, o reikalui esant turbūt ir dėl vertėjavimo, jei prisireiktų anglų ar prancūzų kalbos. Rugsėjo 23 d. į Maskvą dviem lėktuvais atvykusi gausi vokiečių delegacija apsistojo buvusios Austrijos pasiuntinybės pastate, kurį po 1938 m. įvykdyto Austrijos anšliuso perėmė Vokietijos Reichas. Visi atvykę vokiečiai ten netilpo ir dalį gausios delegacijos narių teko išskirstyti po Vokietijos pasiuntinybės darbuotojų butus, tarp jų taip apsistoti teko ir Schmidtui. Buvo labai skubama, dėl to vos trumpai užkandęs Ribbentropas išskubėjo į derybas, o Schmidtas į jas Vokietijos užsienio reikalų ministro sprendimu nebuvo paimtas, nes pakeliui iš aerouosto iki diplomato apsistojimo Maskvoje vietos užsilaikė asmeninis багаžas, kuriame buvo tamsus diplomato kostiumas³³.

Ribbentropo „fantazija“ švarko kišenėje

Nors Ribbentropas tiek rugsėjo 23–24 d., tiek rugsėjo 28–29 d. buvo apsirengęs ta pačia tamsia eilute, o į švarko atlapą abiem atvejais įsisegęs auksinį Nacionalsocialistų vokiečių darbininkų partijos (NSDAP³⁴) ženkluką su svastika, jo aprangoje yra viena ryški detalė, leidžianti atskirti nuotraukas, tarp kurių – daugiau kaip mėnesio skirtumas. Mat į švarko išorinę viršutinę kišenėlę jis buvo įsikišęs dekoratyvinę nosinaitę, lietuviškai vadinamą „fantazija“. Taip buvo abiejų vizitų Maskvoje metu, tačiau rugsėjo 23–24 d. naktį ji buvo tvarkingai sulankstyta ir mažai išlindusi iš kišenės, – nuotraukose iš toliau ji matosi kaip šviesus ruožas tamsaus švarko fone (10 pav., 11 pav., 14 pav., 15 pav., 16 pav., 17 pav., 18 pav., 19 pav., 20 pav., 22 pav.). O rugsėjo 28–29 d. „fantazija“ buvo labai asimetriška ir gana daug išsikišusi (4 pav., 6 pav., 25 pav., 26 pav., 29 pav.). Abiem atvejais „fantazijos“ buvo šviesios, tačiau, atrodo, jos buvo skirtingos, dėl to turbūt skyrėsi jų įdėjimo stilius. Šilkinės nosinaitės būna plonesnės, tinkamesnės lankstyti puokštės forma ir mažiau tinka geometrinėms figūroms lyginant su standesnėmis medvilninėmis ar lininėmis. Atrodo, kad Ribbentropas rugsėjo 23–24 d. pasipuošė dekoratyvine „fantazija“ iš standesnio audinio – medvilnės ar lino, o rugsėjo 28–29 d. – iš plono šilko ar satino. Taip būtų galima paaiškinti skirtingą jų įdėjimo į išorinę kišenę stilių ir bendrą vaizdą.

Schulenburgo kaklaraištis ir „peteliškė“

Kitos pastebimos detalės – tai Vokietijos pasiuntinio Maskvoje Schulenburgo aprangos aksesuarai. Rugsėjo 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje jis buvo pasirišęs kaklaraištį (12 pav., 15 pav., 17 pav., 18 pav.), o rugsėjo 28 d. atvyko į pasirašymo ceremoniją prie

³³ Пауль Шмидт, *Переводчик Гитлера*, пер. с англ. Шестопал Т. В., Смоленск: Русич, 2001, с. 186. [Paul Shmit, *Perevodchik Gitera*].

³⁴ NSDAP – vokiška partijos pavadinimo santrumpa iš *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*.

apykaklės prisegęs „peteliškę“, dar vadinamą „varlyte“ (25 pav., 27 pav.). Dėl ko jis pakeitė aksesuarą po kaklu? Atsakymą nesunku rasti, jei palygintume jo kelnių ir švarko derinius abiejų ceremonijų metu. Apie tai – kitoje pastraipoje.

Schulenburgo smokingas vietoj dryžuotų kelnių ir tamsaus švarko derinio

Sutarčių pasirašymo ceremonijose Vokietijos pasiuntinys Maskvoje dalyvavo skirtingai apsirengęs. Rugspjūčio 23–24 d. naktį Kremliuje jis buvo tamsiu vienspalviu švarku ir tamsiomis dryžuotomis kelnėmis, pasiūtomis iš kitos medžiagos nei švarkas; tai geriau matosi kai kuriose nuotraukose (17 pav., 18 pav.). Rugsėjo 28–29 d. į naktinę pasirašymo ceremoniją jis atvyko apsirengęs elegantišku kostiumu, kurio kelnės ir švarkas pasiūti iš tos pačios tamsios vienspalvės medžiagos, tai aiškiai matosi geresnės kokybės nuotraukoje (27 pav.). Atrodo, kad grafas Schulenburgas sutarties rugsėjo pabaigoje pasirašymo metu užsidėjo smokingą. Prie smokingo iškilmingomis progomis tradiciškai yra nešiojama juoda peteliškė, ir vokiečių grafas nebuvo išimtis. Dar ir dabar mados patarimuose vyrams rašoma: „Kaklaraištis prie smokingo yra absoliutus *No-Go*, peteliškė yra būtinas!“.

Nauji dalyviai 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose

Abiejų sutarčių pasirašymo ceremonijose dalyvavo palyginti nemažai vokiečių diplomatų. Ne visi jie, tiesa, stovėjo prie pat rašomojo stalo ir pakliuvo į kadražą būtent tuo metu, kai pasirašinėjo Molotovas ar Ribbentropas. Vis dėlto buvo du vokiečių diplomatai, kurie 1939 m. rugsėjo 28–29 d. sutarties pasirašymo metu prie rašomojo stalo pateko į kadrus, tačiau jų nematome prie to pačio stalo rugspjūčio 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje. Tai Ribbentropo adjutantas Richardas Schulze, po II pasaulinio karo pasikeitęs pavardę į Schulze-Kossens (4 pav., 25 pav., 26 pav.). Kitas atvejis – tai Gustavas Adolphas von Halemą, Vokietijos užsienio reikalų žinybos protokolo šefo pavaduotojas. Apie tai, kad pastarasis buvo atsistojęs prie pasirašinėjančio Ribbentropo 1939 m. rugsėjo 28–29 d. ir pakliuvo į fotografo kadražą sužinota palyginti neseniai, kai J. von Ribbentropo sūnus Rudolfas publikavo savo memuarus, įdėdamas kai kurių iki tol neskelbtų nuotraukų iš Ribbentropų šeimos fotoalbumų³⁵. Vienoje iš nuotraukų, kurias paskelbė ir britų žiniasklaidos portalas *daily-mail.co.uk*, kaip tik ir matome antrame plane Halemą, stovintį šalia Schulzės tuo metu, kai Ribbentropas pasirašinėjo, o sovietų diplomatas Škvarcevas buvo pasilenkęs ir pasiruošęs nusausinti Ribbentropo parašą. Tiesa, toje Daily Mail internetinio portalo publikacijoje nuotrauką vėl lydi klaidingas užrašas: „*Signature of the German-Soviet Pact of Non-Aggres-*

³⁵ George Martin, „Growing up Von Ribbentrop: Nazi monster's son shares unseen photos of jolly family gatherings with Hitler and describes watching his unrepentant father hang at Nuremberg“, in: *MailOnline*, 28 May 2019, [online], in : <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7077471/Joachim-Von-Ribbentrops-son-shares-unseen-photos-family-gatherings-Hitler.html>.

tion on 23 August 1939 in Moscow by Ribbentrop.”³⁶ Halemo dalyvavimą sudarant 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį liudija ir nuotrauka, prieinama Alamy vaizdų agentūros internetinėje duomenų bazėje, nors ta nuotrauka ir daryta ne prie Molotovo rašomojo stalo³⁷.

Iš rusų pusės taip pat buvo du asmenys, nufotografuoti rugsėjo 28–29 d. stovintys prie stalo pasirašymo metu, tačiau jų nesimato rugpjūčio 23–24 d. ceremonijoje. Tai minėtas Raudonosios armijos Generalinio štabo viršininkas generolas Šapošnikovas karine uniforma (4 pav., 26 pav., 27 pav., 28 pav.) ir minėtas sovietų diplomatas Škvarcevas (23 pav., 25 pav., 27 pav., 28 pav.). Pastarasis iki įtraukimo į Užsienio reikalų liaudies komisariato (URLK) rezervą 1939 m. rugpjūtį³⁸ buvo Maskvos tekstilės instituto docentas, partinės organizacijos sekretorius, šiek tiek kalbėjęs vokiškai. Valdžiai jį paimti į URLK sistemą rekomendavo Maskvos miesto rajoninis partijos komitetas. Škvarceva iš pradžių buvo numatyta siųsti į SSRS pasiuntinybę Berlyne tik kaip patarėją.

Rugpjūčio 25 d. Molotovas priėmė pokalbui Vokietijos pasiuntinį Maskvoje Schulenburgą ir prašė paskubinti „agremanų“³⁹ suteikimą naujiems numatytiems darbuotojams sovietų pasiuntinybėje Berlyne, suteikdamas žinių ir apie Škvarceva, kuris tame pokalbyje dar įvardintas tik kaip būsimas patarėjas⁴⁰. Schulenburgas savo ruožtu tame pokalbyje Molotovui pranešė gavęs Ribbentropo telegramą su prašymu, kad sovietų vyriausybė kuo skubiau paskirtų į Berlyną sovietų įgaliotąjį pasiuntinį, taip pat, be karinio atašė, dar ir specialų patyrusį įgaliotą kariškį, kuris galėtų būti pavaldus kariniam atašė ir per jį būtų galima operatyviai spręsti karinius klausimus, liečiančius SSRS interesus.

Tokiomis sąlygomis, artėjant Vokietijos ir Lenkijos kariniam susidūrimui, nebuvo laiko ilgai galvoti. Karštligiškai ieškant naujo žmogaus į sovietų pasiuntinio postą Berlyne, rinktis nebuvo labai iš ko, nes ankstesnis (Aleksejus Merekalovas) nors formaliai dar užė-

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Concerning the German–Soviet Treaty of Friendship, Cooperation and Demarcation the Demarcation line gets determined. Fl.: assistant chief of protocol von Halem, adjutant Schulze of the Foreign Minister and disclaiming legation councilor Hende [Hencke], [online], in: <https://www.alamy.com/concerning-the-germansoviet-treaty-of-friendship-cooperation-and-demarcation-the-demarcation-line-gets-determined-fl-assistant-chief-of-protocol-von-halem-adjutant-schulze-of-the-foreign-minister-and-disclaiming-legation-councilor-hende-image345686501.html>.

³⁸ Шкварцев Алексей Алексеевич [Биографическая справка], in: 1939 год. От «умиротворения» к войне. (*rusarchives.ru*), [online], in: <https://1939.rusarchives.ru/personalii/shkvarcev-aleksey-alekseevich>.

³⁹ Prancūzų kalbos terminas *agrément* tarptautinėje diplomatijoje reiškia teisinį priimančiosios valstybės sutikimą priimti kitos (siunčiančiosios) valstybės siūlomą diplomatinę atstovą diplomatinei ar kitokiai misijai priimančiojoje valstybėje.

⁴⁰ Tai rodo neseniai išslaptinta Molotovo pokalbio su Schulenburgu ataskaita, saugoma Rusijos valstybiniame naujausios istorijos archyve ir faksimiline forma paskelbta internete. Žr.: «Из дневника наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова–запись беседы с послом Германии в СССР Ф. фон дер Шуленбургом о кадровых изменениях в полпредстве СССР в Германии и необходимости уточнения секретного дополнительного протокола в части границ. 1939», in: 1939 год. От «умиротворения» к войне. (*rusarchives.ru*), [online], in: <https://1939.rusarchives.ru/dokumenty/iz-dnevnika-narkoma-inostrannyh-del-sssr-vm-molotova-zapis-besedy-s-poslom-germanii-v-sssr-f-fon-der-2>. [Iz dnevnika Narkoma inostrannyh del SSSR V. M. Molotova–zapis besedy s poslom Germaniji v SSSR F. Fon der Shulenburgom o kadrovych izmenenijach v polpredstve SSSR v Germaniji], in: 1939 god. Ot „umirotvorenija“ k vojne].

mė šį postą, tačiau realiai 1939 m. balandžio mėnesį buvo atšauktas į Maskvą, o jo grąžinti Kremlius nepanoro. Dėl to staigiai apsispręsta Škvarcevą siųsti jau ne patarėju, o įgalio-tuoju pasiuntiniu. Juo labiau kad jo dokumentai „agremanui“ gauti jau buvo pateikti vokie-čiams ir tereikėjo pakeisti „naujai iškepto“ diplomato statusą. Jei Pavlovo iškilimą sovietų diplomatinėje tarnyboje nesunku paaiškinti jo geromis užsienio kalbos žiniomis, tai kyla klausimas, kodėl taip staigiai iškilo Škvarcevas, neturėjęs jokio diplomatinio patyrimo?

Reikėtų atsižvelgti į tai, kad Molotovas, 1939 m. gegužės mėnesį vos perėmęs URLK vadovo postą iš Maksimo Litvinovo, ėmėsi personalinių „valymų“ ir greitai apsupo save tikrais rusais (didžiarusiais) iš naujai kylančios sovietų tarnautojų aplinkos⁴¹. Jie daž-niausiai buvo jaunesni nei senieji komisariato kadrai, tačiau neturėjo jokios diplomati-nio darbo patirties kaip kad Pavlovas ir Škvarcevas. Iš tikrųjų, URLK kadro sudėtis buvo nukentėjusi jau 1937–1938 m. represijų metu. Atėjus vadovauti Molotovui jo pavaduotoju buvo paskirtas iš Vidaus reikalų liaudies komisariato (NKVD⁴²) atsiųstas Vladimiras Dekanozovas, vidaus reikalų „narkomo“⁴³ Lavrentijaus Berijos statytinis, vykdęs antrąją URLK „valymų“ bangą, atsikratant senaisiais kadrais.

Parenkant naujus kadrus į URLK sistemą, – o tų naujųjų buvo priimta šimtai, – veikė speciali Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (CK) komisija, vadovaujama Molotovo ir CK sekretoriaus bei kadro valdybos viršininko Georgijaus Malenkovo. Kaip ir daugelyje kitų sričių, kadro klausimus sprendė partinės struktūros, o ne „enkavėdistai“, ir tai užtikrino komunistų partijos sisteminių vadovavimą. Perėmęs URLK vadovavimą Molotovas pasirašinėjo įsakymus dėl priėmimo į darbą, o parenkant perso-nalą į atsakingesnius postus neretai lemdavo ir Stalino žodis. Buvo tiriama žmogaus soci-alinė kilmė, svarbu, kad būtų kilęs iš valstiečių ar darbininkų, pageidautina – komunistų partijos narys ir kad bent kiek žinotų užsienio kalbą. Žinoma, reikėjo turėti aukštojo moks-lo diplomą, o dalyvavimas mokslinės institucijos veikloje turėjo liudyti asmens aukštesnį intelektualinį lygį ir tam tikrą solidumą.

Škvarcevas, apsigynęs technikos mokslų kandidato disertaciją ir vadovavęs instituto partinei organizacijai, atitiko šiuos kriterijus. Kai iš CK paprašė ką nors rekomenduoti į URLK, tai Maskvos partinės organizacijos funkcionieriai ir pasiūlė šį politiškai patikimą žmogų, su kuriuo jiems teko bendrauti partine linija. Kremliuje buvo norima įdarbinti pa-lyginti jaunus ar vidutinio amžiaus vyrus, dar nedirbusius diplomatinėje tarnyboje, ir tai suprantama. Mat Stalinas nepageidavo per daug savarankiškai mąstančių diplomatų, jis norėjo paklusnių vykdytojų⁴⁴.

⁴¹ Gustav Hilger, „Der Weg zum Hitler-Stalin-Pakt“, in: *Osteuropa*, Vol. 4, No. 2 (April 1954), p. 89–93.

⁴² NKVD – santrumpa nuo rusiško komisariato pavadinimo *Narodnyj kommissariat vnutrennich del* (rus. НКВД – Народный комиссариат внутренних дел).

⁴³ „Narkom“ – taip tuometinėje sovietinėje leksikoje sutrumpintai vadintas *narodnyj komissar* (liet. liaudies komisaras).

⁴⁴ Jörn Happel, „Stalins Stimme: Der Dolmetscher Vladimir Pavlov“, in: *Osteuropa*, Vol. 62, No. 4 (April 2012), p. 72.

Ilgamečio Sovietų Sąjungos užsienio reikalų ministro pavaduotojo Vladimiro Semionovo surinktais duomenimis, Stalinas, jau pasirašius Nepuolimo sutartį su vokiečiais, norėdamas galutinai išsiaiškinti, ką skirti pasiuntiniu į Berlyną, iš dviejų kandidatų priėmęs Škvarcevą uždavė jam klausimą: „Koks dabar pats neuralgiškiausias punktas politikoje?“. Škvarcevas daug negalvodamas pasakė vieną žodį: „Litva“ (Lietuva). Tai padarė įspūdį ir Stalinas nusprendė skirti SSRS įgaliotuoju pasiuntiniu Berlyne būtent Škvarcevą⁴⁵. Stalinui, matyt, jau tada ėmė sukintis mintys, kaip iš Vokietijos įtakos sferos paveržti Lietuvą, su kuria SSRS bendros sienos tuomet neturėjo ir kuri jau buvo prižadėta vokiečiams, – tai buvo įrašyta ir pasirašyta rugpjūčio 23 d. sutarties slaptajame papildomame protokole. Dėl to Škvarcevas su savo atsakymu apie „neuralgiškiausią punktą“ pataikė tiesiai į dešimtuką.

Tačiau vėliau išryškėjo, kad tas Škvarcevas, nors ir atrodė gana solidus, tačiau Kremliaus požiūriu nelabai tiko atsakingam postui, jo diplomatinė karjera susiklostė nesėkmingai, pasibaigdama 1940 m. pabaigoje. Vis dėlto iš 1939 m. rugsėjo pabaigos nuotraukų Kremliuje matome, kad tada dar jam teko reprezentatyviai sudalyvauti „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ pasirašymo ceremonijoje teikiant dokumentus pasirašyti ir nusauginant parašus. Štai dėl ko Škvarcevas kaip oficialus asmuo figūruoja ne vienoje rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo Kremliuje nuotraukų, tačiau jo nematome rugpjūčio 23 d. sutarties ceremonijos nuotraukose.

Reziumuosime: jei mes matome vieną ar kitą iš šių keturių asmenų (vokiečius: Schulzę, Halemą; rusus: Šapošnikovą, Škvarcevą) ar net kelis juos toje pačioje nuotraukoje sutarties pasirašinėjimo Kremliuje metu prie Molotovo rašomojo stalo, tai yra svarbus požymis, kad nuotraukoje yra užfiksuota būtent 1939 m. rugsėjo 28 d. „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ sudarymo ceremonija.

Kas ir kur stovėjo 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. naktį Molotovo kabinete prie rašomojo stalo?

Rugpjūčio 23 d. sutarties ceremonijos metu pasirašant Molotovui Stalinas stovėjo greta Ribbentropo, tačiau ne tiesiai už Molotovo nugaros, o šiek tiek šone, nuotraukoje užfiksuotas kairėje pusėje žvelgiant iš fotografo pozicijų. Kodėl visose nuotraukose daugiau žmonių stovi kairėje stalo pusėje, o ne dešinėje, paaiškinti nesunku, atsižvelgus į rašomojo stalo padėtį. Derybos vyko ir pasirašinėjama buvo Molotovo kabinete, kuris, Ribben-

⁴⁵ „В. С. Семенов о Сталине“, Предисловие и комментарии Елены Семеново и Бориса Хавкина, in: *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание*, № 1, 2006, [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/8SemenovChavkin.pdf>. [V. S. Semionov o Staline“, Predislovije i komentariji Eleny Semionovoj i Borisa Chavkina, in: *Forum noveishoj vostochnoevropeiskoj istorii i kultury–Ryskie izdaniji*].

tropo žodžiais tariant, buvo pailgas⁴⁶. Vėlesniu Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio liudijimu, tai buvo „erdvi salė“. Į šį kabinetą-salę Urbšys pakliuvo 1939 m. spalio 3 d. vakare. Kartu su Lietuvos pasiuntiniu Ladu Natkevičiumi jie įėjo pro duris sienoje, kitame kabineto gale priešais rašomąjį stalą. Urbšys atsiminimuose rašo: „Erdvi salė. Dešiniajame kampe (žiūrint nuo durų) – didelis, telefonais gausiai apstatytas rašomasis stalas, kairiajame – atdaros durys dar į tolimesnę patalpą. Vienu galu žiūrįs į tas atdaras duris, kone per visą salę tįsi posėdžių stalas.“⁴⁷ Prie jo Molotovo kabinete ir vykdavo derybos, o sutartys būdavo pasirašinėjamos ant rašomojo stalo. Fotografuojant sutarčių pasirašymo ceremonijas durys „į tolimesnę patalpą“ už rašomojo stalo neretai pakliūdavo ir į nuotraukų kairiąją pusę, jei būdavo paimamas platesnis vaizdas.

Vadinasi, rašomasis stalas stovėjo kabineto gale prie trumpesnės sienos, palikus nuo to galo durų daugiau vietos. Dėl to durų pusėje laisvai galėjo tilpti keli stovintys žmonės. Juo labiau kad buvo galima atsistoti ir prie masyvių durų, kurios susidėjo iš dviejų dalių ir buvo gana plačios. Kitoje rašomojo stalo pusėje iki šoninės sienos, kurioje buvo didelis langas, vietos palikta nedaug – maždaug tiek, kad laisvai galėtų praeiti vienas žmogus. Tarpas paliktas, matyt, dėl to, kad būtų patogų priesti užtraukti ar atitraukti masyvią artimiausio lango užuolaidą. Prie lango ant stalo krašto stovėjo didelė stalinė lempa, jos šviesa turėjo skleistis taip, kad pasirašant dešine ranka krentantis šešėlis nuo rankos galėtų mažiau užtemdyti dokumento lapą, kurį skaitė ir/ar pasirašinėjo kabineto šeimininkas.

Pasirašinėjant Molotovui 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutartį jį supo keletas vokiečių diplomatų prie pat stalo, Ribbentropas stovėjo toliau, o vienu metu prie stalo buvo priėjęs sovietų diplomatas ir vertėjas Pavlovas. Asmenų išsidėstymas prie stalo visos pasirašymo procedūros metu galėjo keistis. Mat pasirašymo procedūra turėjo užtrukti, kadangi pasirašinėta ne tik pagrindinė sutartis, bet ir slaptasis papildomas protokolas, o Molotovui ir Ribbentropui reikėjo pasirašyti tiek po vokišku, tiek po rusišku egzemplioriumi. Be to, kiekvienas parašas buvo nusauginamas specialiu kanceliariniu prietaisu, tad visa ši procedūra truko ne vieną ir ne kelias minutes. Pasirašinėjant Ribbentropui Nepuolimo sutartį vienoje nuotraukoje matome jo parašą nusauginantį sovietų diplomatą Pavlovą, o kitose – vokiečių diplomatą Andorą Henckę arba minėtą Hilgerį. Matyt, jie nusausino parašus ant sutarties dokumentų, kurių vienas egzempliorius buvo skirtas Vokietijai, o kitas – SSRS. Dėl to signatarui pasirašymo metu ir asistavo skirtingi asmenys, nes Vokietijai skirtus egzempliorius turėjo paimiti vokiečiai, o Sovietų Sąjungai skirtuosius – rusai.

Jei žiūrėtume nuotraukose užfiksuotą momentą, kaip rugpjūčio 23 d. sutartį pasirašinėjo Ribbentropas, tai išlikusiose nuotraukose, kurios yra skelbtos, daugeliu atvejų nesimato Stalino ir Molotovo. Prie rašomojo stalo vėl dominuoja vokiečių diplomatai. Vienu

⁴⁶ Иоахим фон Риббентроп. Мемуары нацистского дипломата, пер. с нем. Г. Я. Рудого, Смоленск: «Русич», М.: «Мысль», 1998, с. 187, 189. [Joachim fon Ribbentrop, *Memuary nacistkogo diplomata*].

⁴⁷ Juozas Urbšys, *op. cit.*, p. 103.

metu prie pasirašinėjančio Ribbentropo buvo priėjęs ir Pavlovas, dešinėje rankoje laikydamas kanceliarinį prietaisą ką tik padėto parašo nusausinimui. Kadangi jis turėjo tai daryti stovėdamas iš dešinės pasirašančiajam, tai nuotraukose pasirašymo momentais Pavlovas pakliuvo į kadrus stovintis ar pasilenkęs prie stalo kairėje pusėje, žvelgiant iš fotografuojančio pozicijų⁴⁸. Kadangi rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijoje parašų sausinimo funkciją buvo perėmęs Škvarcevas, tai Pavlovas pasirašinėjant Molotovui atsistojo į kitą pusę ir rugsėjo 28–29 d. nuotraukoje užfiksuotas stovintis dešinėje žvelgiant iš fotografuojančio pozicijų (4 pav., 6 pav., 26 pav., 29 pav.).

Į kai kuriuos nuotraukų kadrus, pasirašinėjant Molotovui rugpjūčio 23 d. sutartį, pakliuvo atokiau stovintis Stalinas ir už jo šone atsistojęs Ribbentropas, sukryžiuavęs ant krūtinės rankas ir įdėmiai stebintis. Taip pat yra žinoma išlikusi nuotrauka, kurioje matosi, kad vienu momentu prie pasirašinėjančio Molotovo iš šono toje pačioje stalo pusėje buvo priėjęs ir Stalinas, už nugaros sovietų pusės signatarui stovint Vokietijos pasiuntinybės darbuotojams (12 pav.). Vis dėlto išlikusiose nuotraukose nesimato, kad Stalinas ar Ribbentropas stovėtų tiesiai Molotovui už nugaros, kai šis pasirašinėjo rugpjūčio 23 d. sutartį.

Jau ne vienas yra pastebėjęs, kad Molotovo ir Ribbentropo 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose Stalinas stengėsi per daug nelįsti į pirmą planą. Nors Stalinas ir buvo pagrindinis sovietų pusės derybininkas, tai pripažino atsiminimuose ir Ribbentropas, tačiau pageidavo parašą po sutarties dokumentais užleisti Molotovui. O šiam pasirašinėjant Stalinas į kadrus pakliuvo, tačiau irgi tik iš šono, už nugaros nestovėjo.

Tuo metu buvo neaišku, kuo viskas pasibaigs, jautėsi artėjančio pasaulinio karo alsavimas su neprognozuojamomis pasekmėmis. Susiklosčius nepalankioms tarptautinėms aplinkybėms nesėkmės atveju sovietiniai propagandistai būtų galėję už sutarties pasirašymą kaltę suversti Molotovui. Būtent jis taptų atpirkimo ožiu, o ne Stalinas, kuris „nepasirašė“, kukliai „stovėjo nuošalyje“ prie sienos ar „tyliai sau kamputyje rūkė“.

Sudarinėjant rugsėjo 28 d. sutartį tarptautinė padėtis Maskvai buvo daug aiškesnė ir netgi atrodė Kremliaus požiūriu labai sėkminga, pasistūmėjus „Darbininkų-valstiečių Raudonajai armijai“ šimtais kilometrų į vakarus ir formaliai neišsivėlus į karą, kuris iš tikrųjų virto pasauliniu. Stalinas su generolu Šapošnikovu tada demonstratyviai stojo prieš fotografų objektyvus taip, kad pakliūtų į objektyvo centrą, priekinėje stalo užleisdami tik kiekvieną sutarties signatarą (Molotovą ar Ribbentropą). Maža to, nors iš sovietų pusės

⁴⁸ Atitinkamų nuotraukų galima rasti kai kurių fotoagentūrų nuotraukų duomenų bazėse. Pavyzdžiui: *Getty Images: Signing of the Germano-Soviet Non-Agression Pact in Moscow. Ribbentrop signs. (Also seen: Stalin and Molotov), August 23, 1939, USSR – World War II, Washington, National Archives. (Photo by: Photo12/Universal Images Group via Getty Images)*, [online], in: <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/signing-of-the-germano-soviet-non-aggression-pact-in-moscow-news-photo/535820041>.

sutarties tekstinius dokumentus pasirašinėjo Molotovas, pats Stalinas pasirašė žemėlapiuose su vokiečiais suderėtas sienų linijas. Viename žemėlapių buvo padalinta Lenkija, o kitame – Lietuva, „nurėžiant“ nuo jos pietvakarinę dalį vokiečių naudai. Tokių nuotraukų, kuriose būtų užfiksuotas Ribbentropo ir Stalino pasirašinėjimas ant žemėlapių, vis dėlto iki šiol nėra paskelbta. Neaišku, ar šis momentas buvo fotografuojamas.

Molotovui pasirašinėjant rugsėjo 28 d. sutartį, Ribbentropas ir Stalinas stovėjo už sovietų signataro nugaros. Tai atrodo kur kas efektyviau nei rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukose. Tokia viena iš priežasčių, dėl kurių dažnai Nepuolimo paktas klaidingai iliustruojamas istorijos vadovėliuose, parodų stenduose, laikraščiuose ir žurnaluose, naujienų portaluose ir kitur. Ypač mėgstama nuotrauka, kurioje šalia Ribbentropo ir Stalino dar stovi sovietų generolas Šapošnikovas. Vis dėlto su tokia nuotrauka, padaryta 1939 m. rugsėjo pabaigoje, nėra korektiška iliustruoti vokiečių-sovietų Nepuolimo paktą, pasirašytą naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24-ąją.

Rugpjūčio 23–24 d. Gausas laikė dokumentus Molotovui ir Ribbentropui pasirašyti, o rugsėjo 28–29 d. nuotraukose to nesimato

Laikraščio *Pravda* 1939 m. rugpjūčio 24 d. numeryje paskelbtoje nuotraukoje (22 pav.) Stalinas ir Ribbentropas stovi centre, o Molotovą matome stovintį šviesiu kostiumu. Iš vokiečių diplomatų nuotraukoje matosi dar Gausas, – Reicho užsienio reikalų ministerijos juridinio skyriaus ilgametis vadovas. Ši iškilminga nuotrauka daryta prieš ar jau po sutarties pasirašymo. Užrašė po nuotrauka stovintys asmenys vardijami iš dešinės į kairę, matyt, dėl to, kad pirmuoju užrašytas būtų vienas iš aukščiausio rango asmenų (Molotovas). Vardijant iš kairės pirmuoju būtų reikėję įvardinti vokiečių Gausą, padavinėjusį sutarties dokumentų lapus pasirašyti abiem sutarties signatarams. Jo, kaip patyrusio tarptautinių sutarčių tekstų rengėjo, vaidmuo, iš tikrųjų buvo svarbesnis nei atspausdintų popieriaus lapų padavimas pasirašinėjusiems. Gausas į ministeriją atėjo dirbti dar 1907 m., jau turėdamas teisės mokslų daktaro (dr. jur.) titulą. Jis rengė ne vienos tarptautinės sutarties tekstą, tarp jų – 1934 m. sudarytą Vokietijos-Lenkijos nepuolimo paktą. Ruošiant Vokietijos-Sovietų Sąjungos 1939 m. sutarčių tekstus jis irgi aktyviai dalyvavo kaip tarptautinės teisės specialistas.

Rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo metu Gausas užfiksuotas ne vienoje nuotraukoje prie rašomojo stalo su sutarties dokumentais, kuriuos jis laikė rankose ar net padavinėjo signatarams pasirašyti. O žvelgiant išlikusiose nuotraukose į rugsėjo 28 d. sutarties dokumentų pasirašymo momentus niekur nesimato, kad jis būtų laikęs ir padavinėjęs pasirašyti sutarties dokumentus. Juos pasirašyti rugsėjo 28–29 d. daugiausiai paduodavo Škvarcevas. Vadinasi, jei Gauso rankose prie Molotovo rašomojo stalo matome šviesius dokumentų lapus, tai yra fotografuota rugpjūčio 23–24 d. (13 pav., 14 pav., 15 pav. 16 pav., 22 pav.).

Daiktų ant Molotovo rašomojo stalo skirtumai

Laikraštis „Pravda“ ant stalo

Rugpjūčio 23 d. sutarties pasirašymo nuotraukose pastebima, kad net keliose iš jų matosi ant stalo tarsi demonstratyviai padėtas ir pagrindinio sovietinio laikraščio *Pravda* numeris (13 pav., 15 pav., 17 pav., 22 pav.). Kam reikėjo? Atsakymas gali būti paprastas. Stalino smulkios biografijos autorius, amerikiečių istorikas Stephenas Kotkinas rašo, kad yra žinoma, jog Stalinas mėgo einamuosius dokumentus laikyti įdėtus į laikraštį, kuris atlikdavo aplanko funkciją⁴⁹. Panašu, kad taip buvo ir 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. Juo labiau kad keliose nuotraukose aiškiau matosi, jog ant stalo esančioje popierių krūvelėje buvo daugiau *Pravdos* numerių, sudėtų vienas ant kito. Rugsėjo 28–29 d. pasirašomų dokumentų buvo daugiau, tačiau *Pravdos* ant stalo akivaizdžiai nematome.

Pieštukai ir jų skaičius pieštukinėje

Rugpjūčio 23–24 d. pieštukinėje ant Molotovo darbo stalo buvo įdėti 6 gana nevienodo ilgio pieštukai: 3 trumpesni, 3 – ilgesni (12 pav., 13 pav., 14 pav., 15 pav., 16 pav., 17 pav., 22 pav.). Pasirašinėjant Molotovui ir Ribbentropui ant stalo matosi dar vienas pieštukas. O rugsėjo 28–29 d. toje pieštukinėje ant rašomojo stalo buvo 4 panašaus ilgio pieštukai (25 pav., 27 pav. 28 pav., 29 pav.). Gulinčio ant stalo pieštuko nesimato. Bent taip užfiksuota žinomose nuotraukose. Pieštukai veikiausiai buvo skirtingų spalvų ir skirti pastaboms bei žymėjimams skaitant Molotovui įvairius dokumentus kasdieniniame darbe.

2019 m. Rusijos fondas „*Istoričeskaja pamiat*“ paskelbė internete Rusijos Federacijos prezidento archyve saugomo juodraštinio Nepuolimo sutarties dokumento su Stalino taisymais skenuotą atvaizdą⁵⁰. Tai rašomąja mašinėle atspausdintas tekstas rusų kalba su ranka rašytais taisymais daugiausiai žalios, ir mažiau – mėlynos spalvos pieštukais. Dokumentas be datos, tačiau istoriografijoje jau yra nuomonė, kad Stalino korektūros buvo daromos naktį iš rugpjūčio 23-iosios į 24-ąją⁵¹. Matyt, žaliu pieštuku taisyimus darė Stalinas, o mėlynu – Molotovas.

Tokią pieštukinių taisyimų spalvos atribuciją būtų galima paremti įrašais dėl sutarties galiojimo laiko. Mašinėle atspausdintame tekste parašyta, kad sutartis sudaroma penkiems metams (rus. *на пять лет*). Žaliu pieštuku tai nubraukta ir viršuje parašyta *de-*

⁴⁹ Stephen Kotkin, *op. cit.*, p. 2.

⁵⁰ Starinov, Черновой вариант Договора о ненападении между СССР и Германией, in: Фонд «Историческая память», 04 июня 2019 г., [online], in : <https://web.archive.org/web/20230322063012/http://historyfoundation.ru/2019/06/04/chem/>>. [Starinov, Chernovoj variant Dogovora o nenapadeniji mezhdū SSSR i Germaniji, in: *Fond „Istoričeskaja pamiat“*].

⁵¹ Lev Besymenski, *Die sowjetisch-deutschen Verträge von 1939: neue Dokumente*. [Die russische Fassung dieses Aufsatzes wurde in der Zeitschrift *Novaja i novejšaja istorija*, Moskau 1998, Heft 3, veröffentlicht], [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/besyme.htm>>.

siat' (rus. на *десять лет*), t. y. „dešimčiai metų“. Iš rašytinių šaltinių žinoma, kad būtent Stalinas pasiūlė derybose sutartį sudarinėti dešimčiai metų. Sutarties projekto juodraščio viršuje mėlynu pieštuku įrašyta „15 лет“ (liet. 15 metų), matyt, tai ketino siūlyti Molotovas. Bet iki to nebuvo prieita, nes lėmė Stalino nuomonė.

Yra žinoma ir daugiau Stalino būtent žaliu pieštuku darytų užrašų ant įvairių dokumentų, kurių faksimiliniai atvaizdai skelbti internete. Stalinas nemėgo rašyti rašalu, o mėgo pieštukus, – ne tik grafitinius, bet ir spalvotus: raudoną, mėlyną ir žalią. Paprastai jis naudojo pieštukus, gaminamus Maskvoje, kur veikė rašymo priemonių gamykla (rus. *Московский завод пишущих принадлежностей имени Сакко и Ванцетти*)⁵².

Rašikliai laikiklyje

Ant atspausdintų mašinėle sutarties tekstų buvo pasirašinėjama mėlynos spalvos rašalu ar tušu. Tai žinome iš 2019 m. Rusijoje internete paskelbtų faksimilinių Nepuolimo sutarties spalvotų atvaizdų⁵³. Rusiškas tekstas buvo atspausdintas ant herbino popieriaus lapo, vokiškas – ant paprasto lapo. Ant rašomojo stalo stovėjo dvi stiklinės rašalinės. Kodėl dvi? Matyt, todėl, kad jose buvo laikomas skirtingų spalvų rašalas, o jos gamintos iš skaidraus stiklo, kad matytųsi, kokios spalvos rašalas yra įpiltas. Rašalinės buvo uždaromos metaliniu bumbulo formos dangteliu ant šarnyro. Tokios rašalinės tuo metu buvo įprastos Europos šalyse, jų galima pamatyti ir Lietuvos muziejuose.

Atidarytas rašalinės bumbulas nuotraukose Molotovui iš dešinės rodo, kad būtent ta rašalinė ir buvo naudojama, į ją merktas rašiklis. Yra pagrindo manyti, kad joje buvo mėlynas rašalas. Ta rašalinė visose nuotraukose matoma atidaryta – pakeltu (atlenktu) metaliniu bumbulu. Rašalinė prispaustu (užlenktu) bumbulu, matyt, buvo skirta juodam rašalui ar tušui. Tai, kad plunksna buvo merkiama į dešinę rašalinę su mėlynu rašalu, suprantama. Abu signatarai buvo dešiniarankiai, taigi patogiau dažniau naudojamą rašalinę padėti iš dešinės.

Skiriasi rašiklių, įstatytų į stovelį (laikiklį), skaičius. Ten galėjo būti įstatyti daugiausia trys rašikliai, kaip ir matome *Pravdoje* paskelbtoje nuotraukoje (22 pav.). Rugsėjo 23–24 d. pasirašant Molotovui sutartį, laikiklyje stovėjo du rašikliai (14 pav., 15 pav.), su trečiuoju jis pasirašinėjo. O pasirašinėjant rugsėjo 28–29 d. laikiklyje buvo likęs vienas rašiklis (4

⁵² Stephen Kotkin, *op. cit.*, p. 2; Семен Экштут, „Как Сталин не позволил использовать СССР в качестве «пушечного мяса»“, in: *Российская газета (rg.ru)*, 27 апреля 2020 г. [online], in: [https://web.archive.org/web/20220423154238/https://rg.ru/2020/04/27/\[Kak-stalin-ne-pozvolil-ispolzovat-sssr-v-kachestve-pushechnogo-miasa.html\]>](https://web.archive.org/web/20220423154238/https://rg.ru/2020/04/27/[Kak-stalin-ne-pozvolil-ispolzovat-sssr-v-kachestve-pushechnogo-miasa.html]>). [Семен Экштут, „Как Сталин не позволил использовать СССР в качестве «пушечного мяса»“].

⁵³ Starinov, „Опубликованы советские оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“, in: *Фонд «Историческая память» (historyfoundation.ru)*, 31 мая 2019 г., [online], in: <https://web.archive.org/web/20190601102803/http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/>>. [„Опубликованы оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“], in: „Фонд «Историческая память»“.

9 pav. Stiklinė permatoma rašalinė su atidarytu bumbulo formos metaliniu dangteliu „Art Deco“ muziejuje Kaune
A. Vyšniausko nuotr.

pav., 25 pav., 29 pav.). Antrasis buvo Molotovo dešinėje rankoje. Šis skirtumas pastebimas tik Molotovo pasirašinėjimo metu. Pasirašinėjant Ribbentropui tiek rugpjūčio 23–24 d., tiek rugsėjo 28–29 d. laikikyje stovėjo du rašikliai, trečiuoju jis pasirašinėjo. Kažkokia techninė rašymo problema galėjo tapti priežastimi, dėl kurios Molotovą rugsėjo 28–29 d. matome su rašikliu rankoje ir tik su vienu likusiu rašikliu laikikyje ant stalo.

Analizuojant 2021 m. rusų internete paskelbtus „Vokiečių-sovietų sienų ir draugystės sutarties“ originalus, įskaitant slaptuosius priedus, tiksliau – jų faksimilines spalvotas kopijas, matyti, kad nors rugsėjo pabaigoje buvo naudojamas mėlynas rašalas, tačiau Ribbentropo ir Molotovo parašų spalvos ne visais atvejais yra identiškos⁵⁴. Atrodo, kad rugsėjo 29 d. paryčiui, pasirašinėjant kai kuriuose sutarties dokumentų originaluose, irgi buvo panaudotas juodas rašalas ar tušas. Po vokiška sutarties versija jie abu pasirašė mėlynai, o po rusiškąja sutarties versija parašai yra daug tamsesni. Susidaro įspūdis, kad mėlynas rašalas buvo sumaišytas su juodu. Taip galėjo atsitikti, jei tas pats rašiklis, kuris buvo merktas į mėlyną rašalą, po to buvo pamerktas į juodą. Dėl to ir parašai rusiškoje sutarties versijoje išliko tamsesni – tokia galėtų būti interpretacija paaiškinant, kodėl spalviniu požiūriu parašai rugsėjo 28 d. sutarties vokiškajame ir rusiškajame originale skiriasi.

⁵⁴ Германно-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией 28 сентября 1939 г., in: *Накануне Великой Отечественной 1 сентября 1939–22 июня 1941.*, [online], in: <https://nakanune.rusarchives.ru/ru/germano-sovetskiy-dogovor-o-druzhe-i-granice-mezhdu-sssr-i-germaniei>>. [Germano-soveskij dogovor o druzhbe i granice mezhdru SSSR i Germanijej 28 sentiabria 1939 g., in: *Nakanune Velikoj otechestvenoj 1 sentiabria 1939–22 ijiunia 1941.*

Atversta dėžutė ant rašomojo stalo priešais Ribbentropą

Tą dėžutę atverstu dangteliu matome Ribbentropui pasirašinėjant ruggpjūčio 23 d. sutartį (16 pav., 17 pav.), tačiau kai jis pasirašinėjo rugsėjo 28 d. sutartį, tos dėžutės nesimatė. To užtenka nuotraukų atribucijai. Kitaip tariant, jei nuotraukoje matome Ribbentropą, pasirašinėjantį sutartį Molotovo kabinete, o priešais užsienio reikalų ministrą ant stalo tarp rašalinių guli atversta dėžutė, tai yra ruggpjūčio 23–24 d. nakties nuotrauka. Pasirašinėjant Molotovui tiek ruggpjūčio 23 d., tiek rugsėjo 28 d., tos dėžutės būtent su beveik statmenai atverstu dangteliu tarp rašalinių nesimato. Tiesa, vienoje iš ruggpjūčio 23–24 d. nuotraukų (14 pav.) galima įžiūrėti, kad Molotovui pasirašant tarp rašalinių guli kažkoks daiktas, pridengtas tamsia skepetaitė. Tai galėjo būti ta pati dėžutė, atgręžta į fotografų pusę kiek pravertu dangteliu, o pridengta skepetaitė neleidžia įžiūrėti jos vidaus. Tarp rašalinių ant Molotovo darbo stalo paprastai gulėdavo parašams nusausti skirtas kanceliarinis prietaisas, vokiškai vadinamas *Löschwiege*, o rusiškai – *пещ-бювар*. Jis ten buvo užfiksuotas ir nuotraukoje, paskelbtoje sovietinėje spaudoje, iliustruojant Nepuolimo sutarties sudarymą (22 pav.).

Vis dėlto – kokia tai dėžutė, kokia jos paskirtis? Tai nelengva suprasti, kadangi nuotraukose su pasirašinėjančiu Ribbentropu dėžutės viršutinis dangtelis atverstas, todėl iš fotografuojančiojo pusės nesimato dėžutės vidaus. Vis dėlto tyrinėtoji savo spėjimą pareikšti galima. Dėžutė galėjo būti susijusi su kanceliarinių rašymo priemonių laikymu, tačiau kodėl jos nematome kitose nuotraukose? Nereikėtų atmesti, kad toji dėžutė galėjo būti skirta tabako gaminiams laikyti. Juk ant stalo stovėjo peleninė, tai ten derybų dalyviams galėjo būti padėta ir dėžutė su cigaretėmis, papirosais ar dar kitos rūšies rūkalais. Tabako gaminiai pakeliuose, dėžutėse, portsigaruose ir kt. ilgesniam laikui yra laikomi uždaryti tam, kad smulkintas tabakas neperdžiūtų ir būtų tinkamas rūkyti.

Tabako rūkymas Molotovo kabinete ir nuorūkos peleninėje

Tai, kad derybose Maskvoje buvo daug rūkoma, žinoma iš vokiečių delegacijos dalyvių atsiminimų, tarp jų – fotografo Hoffmanno. Jo liudijimu, Kremliaus kabinetas, kuriame vyko derybos, buvo prirūkytas⁵⁵, o Stalinas esą rūkė „kaip garvežys“ – taip Hoffmannas juokaudamas sakė Hitleriui⁵⁶, kuris savo „rūmų fotografą“ konfidencialiai buvo įpareigojęs nufotografuoti Staliną iš arti, kad gerai matytųsi Kremliaus valdovo ausys. Hoffmannui pavyko gerai išgauti atitinkamą Stalino profilio kadrą, ir Hitleris pagal ausies kaušelio anatominę formą nustatė, kad Stalinas buvo ne žydas⁵⁷. Fiureriui tai buvo svarbu.

Hoffmannas mini, kad Hitleris, pamatęs Nepuolimo sutarties pasirašymo proga darytas nuotraukas, kuriose Stalinas visą laiką buvo „su papirosu“, liepė šią detalę prieš

⁵⁵ Генрих Гофман, *op. cit.*, p. 104.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 109.

⁵⁷ „Ein Photo von Stalins Ohrläppchen: Auszüge aus dem Buch von Sefton Delmer“, in: *Der Spiegel*, 44/1962, S. 46.

skelbiant retušuoti, taip fotografas ir padarė, nors ir ne visais atvejais. Hitlerio supratimu, būtų buvęs įžeidimas vokiečių tautai rodyti Stalino lengvabūdišką požiūrį – su papirosu dantyse ar rankoje pasirašantį tokį svarbų paketą⁵⁸. Tačiau nuotraukų originalai išliko. Antai, žinoma nuotrauka, užfiksavusi tą momentą, kai Nepuolimo sutartį pasirašinėja Ribbentropas, jo parašą pasilenkęs ruošiasi nusausti Pavlovas, o tuo metu Stalinas kabineto kampe rūko, prie durų stovėdamas šalia Molotovo, jiems abiems bendraujant su vokiečių diplomatu Hencke, mokėjusiu rusiškai⁵⁹.

Verta paminėti Stalino kairėje rankoje laikomą papirosą. Tai užfiksuota vienoje rugpjūčio 23–24 d. nuotraukoje (10 pav.), kurioje Stalinas spaudžia dešinę Ribbentropui. Skelbiant tą nuotrauką papirosas 1939 m. spaudoje buvo ištrintas, tai, pavyzdžiui, matome savaitraščio *Berliner Illustrierte Zeitung* 1939 m. rugpjūčio 31 d. numerio viršelyje (11 pav.). Taigi Hitlerio nurodymo retušuoti Stalino papirosą šiuo atveju buvo prisilaikyta. Be to, toje vokiečių skelbtoje rankų paspaudimo nuotraukoje buvo retušuota ir dekoratyvinė sienos apdaila, kurią sudarė ąžuolinės panelės su Karelijos beržo intarpais⁶⁰. Po nuotrauka ant *Berliner Illustrierte Zeitung* viršelio buvo užrašyta: „Po vokiečių-rusų nepuolimo pakto Maskvos Kremliuje Stalinas ir Reicho užsienio ministras von Ribbentropas spaudžia vienas kitam rankas.“ O eilute žemiau smulkesniu šriftu: „*Presse-Illustrationen Hoffmann – Helmut Laux*“. Tokį autoriaus užrašą galima suprasti taip: nuotraukos autorius buvo Helmutas Lauxas, o spaudai parengė ir išplatino Hoffmanno fotoagentūra „*Presse-Illustrationen Hoffmann*“, nes Hoffmannas buvo ne tik fotografas, bet ir leidėjas. Veikiausiai jo agentūroje ir buvo atliktas retušavimas, dėl to ir atsirado toks dvigubas nuotraukos autorystės pateikimas.

Rūkymo pėdsakus išduoda ir kai kurios rugpjūčio 23–24 d. nuotraukos, kuriose pasirašinėjant Molotovui prieš jį šone stovinčioje peleninėje matosi pailgos papirosų nuorūkos. Rugsėjo 28–29 d. nuotraukose peleninė ant stalo matosi, tačiau tuščia – be nuorūkų. Matyt, prieš pakviečiant fotografus į oficialią pasirašymo ceremoniją ji buvo ištuštinta. O tai, kad kabinete, kuriame vyko derybos, buvo rūkoma ir rugsėjo 28/29 d. liudija vokiečių diplomatas Franzas von Sonnleithneris. Stalinas „rūkė pastoviai – aš manau cigarilę“ – rašė jis savo atsiminimuose⁶¹. Ar iš tikrųjų Stalinas rūkė cigarilę ar papirosą, kurio pavadinimo vokiečių diplomatas galėjo nežinoti, neaišku. Čia reikia atsižvelgti, kad vokiečių kalboje žodis „papirosas“ nėra įprastas. Šiam žodžiui (*Papirossa*) apibūdinti *Duden online* žodyne pateiktas toks aiškinimas: „cigaretė su ilgu tuščiaviduriu kartoniniu kandikiu.“⁶²

⁵⁸ *Ibid.*, p. 110.

⁵⁹ Signing of the Germano-Soviet Non-Agression Pact in Moscow. Ribbentrop signs. (Also seen: Stalin and Molotov), in: *Gettyimages.com*, [online], in: <https://www.gettyimages.com/detail/news-photo/signing-of-the-germano-soviet-non-aggression-pact-in-moscow-news-photo/535820041>.

⁶⁰ „Кабинеты Кремля: как работали прежние хозяева?“, in: *Blog.unitex.ru*, 27.01.2011, [online], in: <http://blog.unitex.ru/2011/01/kabinety-kremlya-kak-rabotali-prezhnie-xozyajeva/>. [„Kabinety Kremlija: kak rabotali prezhnije choziajeva?“].

⁶¹ Franz von Sonnleithner, *op. cit.*, p. 98.

⁶² „Papirossa, die“, in: *Duden.de*, [online], in: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Papirossa>.

10 pav. Stalinas spaudžia dešinę ranką Ribbentropui, kairėje rankoje laikydamas smilkstantį papirosą
Helmuto Lauxo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

11 pav. Savaitraščio „Berliner Illustrierte Zeitung“, 1939 m. rugpjūčio 31 d. viršelis. Jame panaudota retušuota Helmuto Lauxo nuotr. H. Lauxo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Papirosus rūkė sovietų pusės dalyviai, įskaitant Staliną ir Molotovą, o vokiečiai, kaip matome nuotraukose, rūkė cigaretes. Išlikusiose nuotraukose matosi, kad buvo rūkomas smulkintas tabakas popierinėse gilzėse, t. y. cigaretės ir papirosai, mat tie tabako gaminiai yra šviesūs lyginant su cigarais ir cigarilėmis, kurie būna tamsūs. Kadangi Sovietų Sąjungoje tuo metu cigaretės dar nebuvo gaminamos, tik papirosai, o vokiečiai rūkė cigaretes, be to, aiškiai ne prasčiausios kokybės, tai, ko gera, jie patys ir cigarečių buvo atsivežę. Sovietinių papirosų kartoninio kandiklio dalis buvo labai šviesi, o gilzė iš plono rūkomojo popieriaus su smulkintu tabaku buvo pastebimai tamsesnė. Tai leidžia identifikuoti Molotovo ir Stalino rūkalus nuotraukose, kuriose matosi tamsesnioji papiroso dalis, pratešianti baltą kandiklį.

Pasižiūrėkime į 20 pav. matomą papirosą Stalino rankoje arba į 19 pav. matomą papirosą Molotovo kairėje rankoje, šiam spaudžiant dešinę Ribbentropui. Vaizdas atitinka papiroso apibrėžimą, pagal kurį papirosą sudaro smulkinto tabako prikimšta popierinė gilzė, sujungta su storesnio tankesnio popieriaus (plono kartono) tuščia tūtele – mundštuku. Tvirtesnio popieriaus vamzdelis leidžia tvirčiau laikyti rankoje papirosą, neleidžia pakliūti smulkinto tabako dalelėms į burną, o tabako pripildyta gilzė užima maždaug trečdalį viso papiroso ilgio. Nors išoriškai ji šviesi, kiek permatoma, užpildyta smulkintu tamsoku tabaku, kuris per papirosinį popierių persišviečia, bet yra tamsesnė už tankesnio popieriaus

tūtelę, kuri dažniausiai būna balta. Panašų vaizdą matome Stalino rankoje smilkstant papirosui, kurio dar nedaug surūkyta, o tvirtesnio popieriaus balta tūtelė pastebimai ilgesnė už šviesiai pilkos spalvos gilžę juodai baltoje nuotraukoje (20 pav.).

O vokiečių rūkalai, kaip matyti iš fotografijų, buvo ištiesai balti. Minėtas Sonnleithneris, pastebėjęs Staliną rūkant suprato, kad sovietų lyderis rūkė ne įprastas vokiečiams cigaretes, o kažką, kas jam priminė cigariles, bet žodis „papirosas“ tuo metu vokiečiams nebuvo įprastas. O jei tabakas į papirosos gilžę yra stipriau sugrūstas, tai rūkant gilzės plonam popieriui sudegus pelenai nenukrenta iš karto, o gali sudaryti natūraliai tamsią „pelenų tūbelę“, kuri iš toliau gali atrodyti panaši į cigarilę (21 pav.).

Rašytiniai šaltiniai liudija, kad Stalino mėgstami papirosai buvo „*Hercegovina Flor*“. Kai Stalinas turėdavo laiko, jis iš papirosų gilzių iškratydavo tabaką ir prisikimšdavo pypkę. Tam užtekdavo dviejų papirosų⁶³. Stalinas naudodavo ir specialų *pypkoriams* skirtą tabaką, bet pypkės prikimšimo ritualui bendraujant su Ribbentropu ir vokiečių diplomatais laiko nebuvo. Paprasčiau buvo užsidegti jau gatavą papirosą iš popierinės ar kitokios dėžutės, o gal ir papirosams laikyti skirto portsigaro.

Diplomatiniuose priėmimuose ir kituose diplomatams skirtuose renginiuose tais laikais buvo įprasta padėti rūkalus matomose vietose ant stalo, specialiose dėžutėse. Tai, pavyzdžiui, matome nuotraukoje, užfiksavusioje akimirka, kai Hitleris 1939 m. pradžioje priėmė Lenkijos užsienio reikalų ministrą Józefą Becką. Nors Vokietijos fiureris ir reichskancleris nerūkė, bet dėžutė su cigaretėmis buvo padėta ir paslaugiai atidaryta atsižvelgiant į tai, kad prie arbatos ar kavos puodelio aukštas svečias iš Lenkijos galėtų užtraukti dūmą (30 pav.).

Vietoj epilogo

Sudarant Nepuolimo sutartį naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24-ąją, ją pasirašinėjant Molotovui ar Ribbentropui, arčiausiai prie stalo kiekvienu pasirašančiojo atveju stovėjo vokiečių diplomatai, kurių pavardės neįgijo pasaulinės istorinės reikšmės kaip Stalino, Molotovo ar Ribbentropo. Pasirašinėjant abiem signatarams kai kuriose nuotraukose dar matome prie stalo priėjusį rusų diplomatą ir vertėją Pavlovą. Vertėjai ir diplomatai, nors ir svarbūs didžiųjų politikų pokalbiuose, vis dėlto savarankiškai nesprenžia didžiosios politikos reikalų. Nagrinėjamu atveju net ir Molotovas buvo Stalino politinės valios vykdytojas, o Ribbentropas – Hitlerio.

Stovintys kartu aukščiausio rango politikai – Stalinas, Ribbentropas ir Molotovas – naktį iš rugpjūčio 23 d. į 24-ąją spaudai nusifotografavo ne paties pasirašymo procedūros momentu. Kitaip ir būti negalėjo, nes vienas iš jų (Molotovas arba Ribbentropas)

⁶³ Stephen Kotkin, *op. cit.*, p. 2.

turėjo pasirašyti sėdėdamas, o kiti du tuo metu stovėjo nuošaliau. O rugsėjo 28 d. sutarties pasirašymo ceremonijos nuotraukos – daug efektingesnės. Mat visa vadovaujančių asmenų trijulė (Stalinas, Ribbentropas, Molotovas) yra nuotraukos centre net ir paties pasirašymo momentu. Be to, ceremonijoje dalyvavusio aukščiausio rango rusų kariškio, vieno iš centrinių figūrų (Šapošnikovo), patekimas į nuotrauką sustiprina momento svarbą, užfiksuotą nuotraukoje. Juk tuo metu Europoje jau vyko karas, o rusų generolas tarp politikų sutarties pasirašymo ceremonijoje tarsi demonstravo sovietų karinę galią. Sovietų generalinio štabo viršininko dalyvavimas su genštabo kartografais buvo svarbus Kremliuje vykusiose derybose, nes tada, rugsėjo pabaigoje, buvo brėžiama nauja siena tarp SSRS ir Vokietijos bei jų okupuotų teritorijų, keičiant Nepuolimo pakto papildomame slaptajame protokole suderėtą įtakos sferų bendrąją liniją tarp Berlyno ir Maskvos. Rugsėjo 23 d. kartografų pagalbos nelabai reikėjo, nes skubant buvo sutarta dalintis įtakos sferomis pagal upių linijas Lenkijoje ir Lietuvos šiaurinę sieną (su Latvija), o kartografiniu požiūriu tos linijos buvo žinomos iš anksto, pažymėtos jau anksčiau atspausdintuose žemėlapiuose.

Dėl to, jog Nepuolimo sutarčiai pasauliniu istoriniu mastu skiriama daugiau reikšmės nei tų pačių šalių sienų ir draugystės sutarčiai, iliustruojant 1939 m. rugsėjo 23 d. sutartį dažnai pasirenkamos vizualiai išraiškingesnės nuotraukos, kurios iš tikrųjų yra darytos penkiomis savaitėmis vėliau. Klaidų tikimybę leidžiant istorijos vadovėlius neretai skatina pats leidybos pobūdis: tekstus rašo patyrę istorikai ir mokymo metodikos žinovai, o iliustracijas, įskaitant nuotraukas, neretai parenka dailininkai, maketuotojai ar kiti leidybininkai, neturintys nei laiko, nei kompetencijos dirbti su autentiškais istorijos šaltiniais. O vienam ar kitam vadovėliui pateikus klaidingas ar nepakankamai korektiškas iliustracijas, jos toliau plinta, perimamos kaip stereotipinis vizualus „vadovėlinis“ vaizdavimas.

Verta paminėti keletą atvejų, kuriuos pavyko aptikti lietuviškuose mokykliniuose istorijos vadovėliuose, kai nekorektiškai 1939 m. rugsėjo 28 d. sutarties sudarymo nuotraukomis iliustruojama 1939 m. rugsėjo 23 d. Nepuolimo sutarties ceremonija. Tai matyti leidyklų „Kronta“⁶⁴, „Šviesa“⁶⁵, „Baltos lankos“⁶⁶, „Ugda“⁶⁷ mokykliniuose istorijos vadovėliuose. Taip pat ir „paaugusiems žmonėms“ skirtame A. ir M. Bumblauskų istorijos vadovėlyje aptinkama analogiška klaida⁶⁸. Pastaruoju atveju, beje, matome Nepuolimo paktą iliustruojant dvejomis nuotraukomis. Pirmoji, kurioje matome Molotovą

⁶⁴ Algis Kasperavičius, Rimantas Jokimaitis, [et al.]. *Naujausiųjų laikų istorija 10 klasei*, Vilnius: Kronta, 1998, p. 126.

⁶⁵ Evaldas Bakonis, *Lietuva pasaulyje. Istorijos vadovėlis X klasei*, Kaunas: Šviesa, 2004, p. 61; Evaldas Bakonis, *Tėvynėje ir pasaulyje. Istorijos vadovėlis 10 klasei*, Kaunas: Šviesa, 2009, p. 63.

⁶⁶ Gintaras Kaselis, Ramojus Kraujelis, [et al.]. *Istorijos vadovėlis 12 klasei, II dalis*, Vilnius: Baltos lankos, 2010, p. 53.

⁶⁷ Virginijus Navickas, Artūras Svarauskas, *Istorija. Vadovėlis 12 (IV gimnazijos) klasei*, Vilnius: Ugda, 2015, p. 81.

⁶⁸ Alfredas Bumblauskas, Mangirdas Bumblauskas, *Lietuvos istorija: paaugusių žmonių knyga*, 3 dalis, Vilnius: „Baltų lankų“ vadovėliai, 2021, p. 180.

pasirašinėjantį su tamsiu kostiumu, pateikta su klaidinga atribucija⁶⁹, o antroji, kurioje Molotovas, vilkintis šviesiu kostiumu, spaudžia ranką Ribbentropui, su Nepuolimo pakto sudarymo ceremonija susiejama korektiškai⁷⁰. Panašių atvejų, kai vienoje publikacijoje sudedamos dviejų skirtingų sutarčių ceremonijų nuotraukos paaiškinant, esą tai 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutarties sudarymo akimirkos, galima rasti ir žiniasklaidoje.

Kadangi šiais laikais internetinė prieiga prie ikonografinių šaltinių suteikia galimybes tikrinti faktus, susijusius su vizualiniu informacijos pateikimu, publikacijose reikėtų vengti istorinių nuotraukų pateikimo iliustraciniais tikslais, prieš tai nepatikrinus jų patikimumo ir fotodokumentinio tikslumo, įskaitant užfiksuoto momento datavimą. Čia, tiesa, negalima akiai pasitikėti ir archyvarų informacija, kuri ne visada yra tiksli. Dėl to užrašams prie iliustruojančių nuotraukų vertėtų skirti daugiau dėmesio, tiksliau tuos užrašus apgalvojant.

Reikia tikėtis, kad ši publikacija, sutelkusi dėmesį į 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. ir rugsėjo 28–29 d. naktines nuotraukas Kremliuje, padės ateityje išvengti faktinių jų publikacijos klaidų. Tokios krypties tyrimas, klaidų ieškojimas ir radimas galėtų būti pratęsiamas, įtraukiant daugiau su nagrinėjama problematika susijusių ikonografinių ir rašytinių šaltinių, vadovėlių ir kitos mokomosios bei mokslinės literatūros.

Fotografiniai priedai

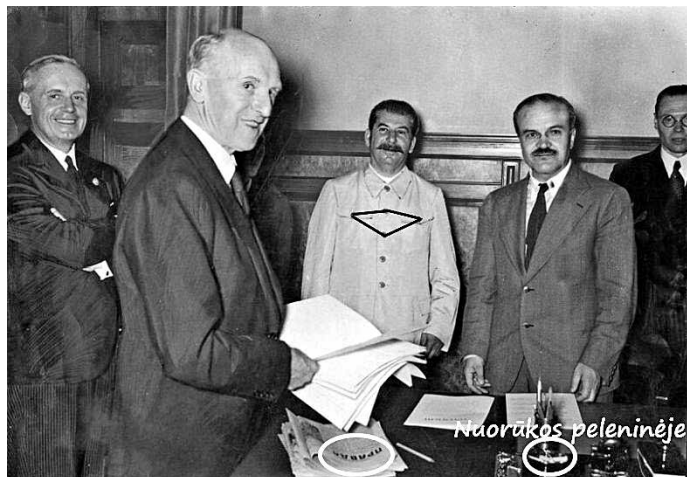

12 pav. Molotovas pasirašo Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d., prie jo iš šono prisiartinus Stalinui

Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*, p. 181.

13 pav. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. nuotrauka. F. Gausas laiko Nepuolimo sutarties dokumentus

Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

14 pav. Molotovui pasirašant Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. prie jo stovi Pavlovas, atsirėmęs rankomis į stalą. Molotovo pensnė padėta ant stalo, tarp rašalinių – kažkokis daiktas, pridengtas tamsia skepetaite

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

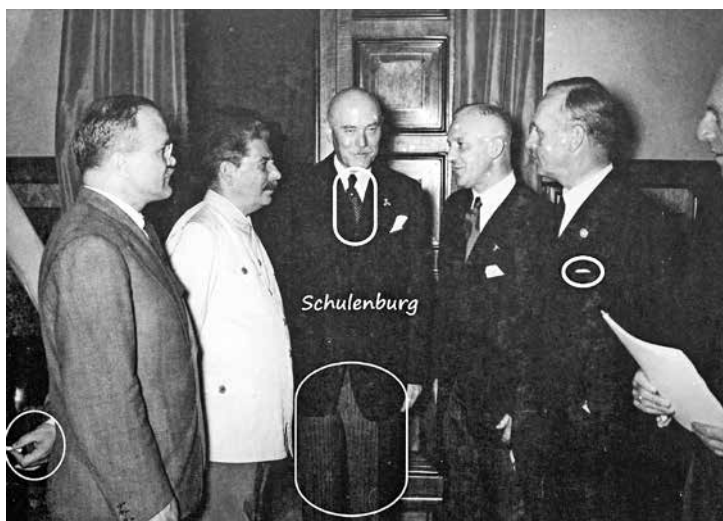
15 pav. Molotovui pasirašant Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d., jo parašą ruošiasi nusausti vokiečių diplomatas Hilgeris. Erdvė tarp rašalinių tuščia. Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

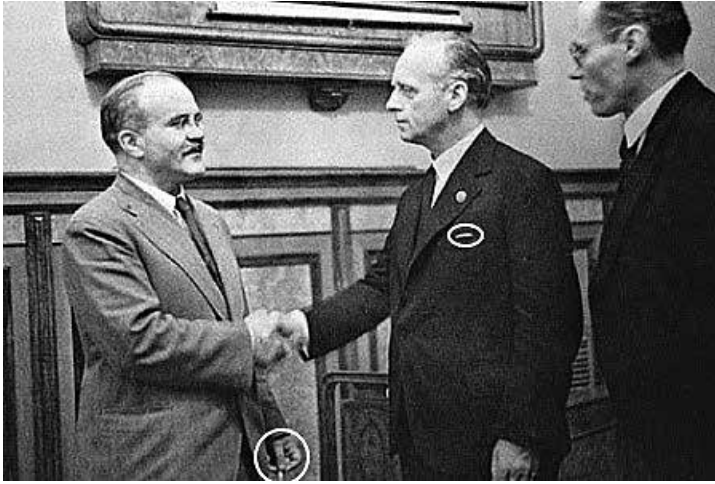
16 pav. Pasirašinėjant Ribbentropui Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. jo parašą ruošiasi nusausti Hilgeris. Tarp rašalinių matosi atversta dėžutė. Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

17 pav. Pasirašinėjant Ribbentropui Nepuolimo sutartį 1939 m. rugpjūčio 23–24 d., jo parašą ruošiasi nusausti Hencke. Tarp rašalinių – atversta dėžutė
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

18 pav. 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. Stalinas ir Molotovas bendrauja su Ribbentropu ir vokiečių diplomatais, vertėjaujant Hencke, kuris mokėjo rusų kalbą
Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

19 pav. Ribbentropas spaudžia ranką Molotovui 1939 m. rugpjūčio 23–24 d. šalia stovint vokiečių diplomatui ir vertėjui Hilgeriui
Michailo Kalašnikovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

20 pav. Stalinas kartu su Ribbentropu 1939 m. rugpjūčio 23–24 d.

Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

21 pav. Molotovs prie ilgojo derybų stalo savo kabinete kelia tostą pobūvyje po 1939 m. rugpjūčio 23 d. Nepuolimo sutarties pasirašymo Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

22 pav. Nuotrauka, paskelbta laikraštyje *Pravda* 1939 m. rugpjūčio 24 d. Tarp rašalinių guli parašams nusausinti skirtas prietaisas. Nuotraukoje užfiksuoti asmenys išvardijami iš kairės į dešinę, kad pirmiau būtų paminėti svarbiausi asmenys, o ne Gausas

Michailo Kalašnikovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

23 pav. Rugsėjo 3 d. Adolfas Hitleris priėmė naujai paskirtąjį SSRS įgaliotąjį pasiuntinį Berlyne Škvarceva. Audiencijoje jis, kaip ir 1-asis sekretorius Pavlovas, buvo apsirekęs išvakarėse Berlyne nusipirktais kostiumais, batais, kojineis ir t. t. Sovietų karinis atstovas Purkajevs atėjo su karine uniforma. Atkreipkite dėmesį į Pavlovo kaklaraištį (apibraukta). Jis tikrai ne toks, su kuriuo Pavlovas buvo Kremliuje rugpjūčio 23–24 d. Heinricho Hoffmanno (?)* nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

24 pav. Ribbentropo delegacijos išvykimo į Maskvą 1939 m. rugsėjo 27 d. momentas Berlyne, *Tempelhof* aerodrome
Nenustatyto fotografo nuotr. fragmentas su A. Vyšniausko žymėjimais

* Nuotrauka publikuota 1940 m. išleistame fotoalbume, kuriam nuotraukas pateikė H. Hoffmannas, tačiau kaip atsakingas už fotografinę albumo dalį jis galėjo naudoti ir kitų fotografų nuotraukas, nepažymint jų autorystės. Žr.: *Grossdeutschland im Weltgeschehen. Tagesbildberichte 1939* / Herausgeber: Ernst Braeckow. Das Bildmaterial stellte bereit: Prof. Heinrich Hoffmann, Berlin: Verlag Joh. Kasper & Co, [1940].

25 pav. Molotovas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 28–29 d.
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

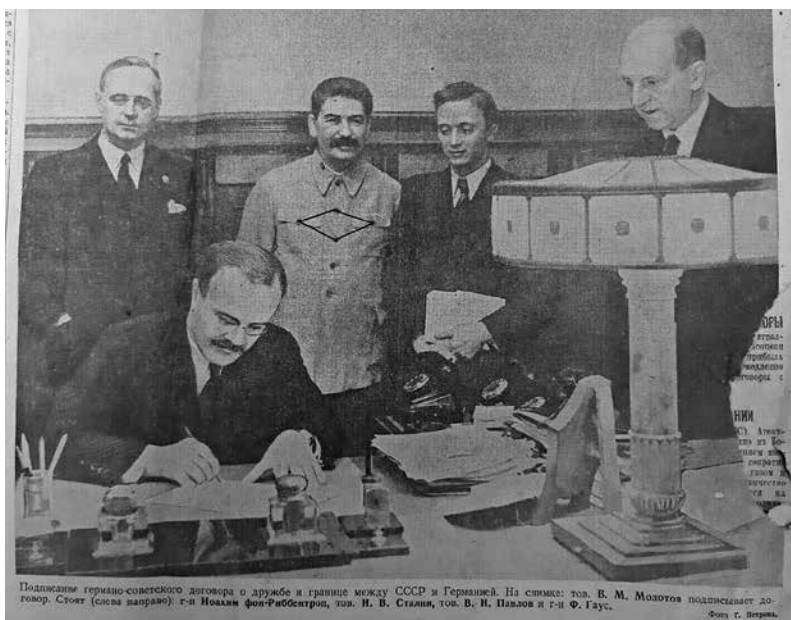
26 pav. Molotovas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

27 pav. Ribbentropas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį
Heinricho Hoffmanno nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

28 pav. Ribbentropas pasirašinėja 1939 m. rugsėjo 29 d. Gausas laiko rankoje
cigaretę
Nenustatyto fotografo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

29 pav. Nuotrauka paskelbta laikraštyje Pravda 1939 m. rugsėjo 29 d. Molotovas pasirašo 1939 m. rugsėjo 28 d. sutartį. Į kadra pakliuvę asmenys apačioje išvardijami iš kairės į dešinę, kad pirmiausia būtų paminėti svarbiausi asmenys, o Pavlovas ir Gausas šioje eilėje įrašyti paskutiniai G. Petrovo nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

30 pav. Adolfas Hitleris ir Lenkijos užsienio reikalų ministras Józefas Beckas 1939 m. sausio 5 d. „Fiurerio ir reichskanclerio“ kalnų rezidencijoje Berghofe (šalia Berdechsgadeno Bavarijoje). Cigaretės specialioje atidarytoje dėžutėje padėtos ant stalo kaip tuomet buvo įprasta diplomatiniuose priėmimuose. Peleninė guli prie Becko, nes Hitleris buvo nerūkantis

Heinricho Hoffmanno (?) nuotr. su A. Vyšniausko žymėjimais

Šaltiniai ir literatūra

Archyvai

1. Inventory of the William Russell Philp collection, in: *Hoover Institution Archives*. URL: <<http://pdf.oac.cdlib.org/pdf/hoover/philp.pdf>>.
2. Arūno Vyšniausko asmeninis skaitmeninių nuotraukų archyvas.

Periodinė spauda

1. *Berliner Illustrirte Zeitung*, 31. August 1939.
2. *Комсомольская правда*, октябрь 11, 1939 г. [*Komsomolskaja pravda*].
3. *Правда*, 24 августа 1939 г.; 29 сентября 1939 г. [*Pravda*].

Publikuoti šaltiniai

1. *Alamy Stock Photos*, [online], in: <https://www.alamy.com/>.
2. Fotoarchiv Heinrich Hoffmann, in: *Bayerische Staatsbibliothek München/Bildarchiv*, [online], in: <https://www.bsb-muenchen.de/sammlungen/bilder/fotoarchive/fotoarchiv-heinrich-hoffmann/>.
3. *Getty Images*, [online], in: <https://www.gettyimages.com>.
4. *Grossdeutschland im Weltgeschehen. Tagesbildberichte 1939* / Herausgeber: Ernst Braeckow. Das Bildmaterial stellte bereit: Prof. Heinrich Hoffmann. Berlin: Verlag Joh. Kasper & Co, [1940].
5. von Sonnleithner Franz, *Als Diplomat im „Führer-Hauptquartier“: Aus dem Nachlass*, München: Langen Müller, 1989.
6. Starinov, „Опубликованы советские оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“, in: Фонд «Историческая память» (historyfoundation.ru), 31 мая 2019 г., [online], in: <<https://web.archive.org/web/20190601102803/http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/>>.
7. Starinov, Черновой вариант Договора о ненападении между СССР и Германией, in: Фонд «Историческая память», 04 июня 2019 г. [online], in: <<https://web.archive.org/web/20230322063012/http://historyfoundation.ru/2019/06/04/chern/>>.
8. Urbšys Juozas, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais: Atsiminimai*, Vilnius: Briedis, 2021.
9. 1939 год. От «умиротворения» к войне. (rusarchives.ru), [online], in : <<https://nakanune.rusarchives.ru>>.
10. „Автобиографические заметки» В. Н. Павлова – переводчика И. В. Сталина“, Предисловие В. В. Соколова, in: *Новая и новейшая история*, 2000, №3, с. 94–111.
11. „В. С. Семенов о Сталине“, Предисловие и комментарии Елены Семеновой и Бориса Хавкина, in: *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры - Русское издание*, № 1, 2006, [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/8SemenovChavkin.pdf>.
12. Воспоминания Молотова о пакте 23 августа 1939 года. Из интервью Молотова 24 июля 1978 г. In:

- filaretuos.livejournal*, 2016-08-23, [online], in : <https://filaretuos.livejournal.com/331751.html>>.
13. Германно-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией 28 сентября 1939 г., in: *Накануне Великой Отечественной 1 сентября 1939–22 июня 1941*, [online], in: <https://nakanune.rusarchives.ru/ru/germano-sovetskiy-dogovor-o-druzhbe-i-granice-mezhdu-sssr-i-germaniey>>.
 14. Гофман Генрих, *Гитлер был моим другом: Воспоминания личного фотографа фюрера*, пер. Т. М. Шуликовой, Москва: ЗАО Центрполиграф, 2007.
 15. „Опубликованы советские оригиналы Договора о ненападении между СССР и Германией“, in: Фонд «Историческая память» (*historyfoundation.ru*), 31 мая 2019 г. [online], in: <http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/>>.
 16. фон Риббентроп Иоахим, *Мемуары нацистского дипломата*, Пер. с нем. Г. Я. Рудого. Смоленск: «Русич», М.: «Мысль», 1998.
 17. Шмидт Пауль, *Переводчик Гитлера*, пер. с англ. Шестопад Т. В., Смоленск: Русич, 2001.

Knygos ir straipsniai

1. Bakonis Evaldas, *Lietuva pasaulyje. Istorijos vadovėlis X klasei*, Kaunas: Šviesa, 2004.
2. Bakonis Evaldas, *Tėvynėje ir pasaulyje. Istorijos vadovėlis 10 klasei*, Kaunas: Šviesa, 2009.
3. Bumblauskas Alfredas, Bumblauskas Mangirdas, *Lietuvos istorija: paaugusių žmonių knyga*. 3 dalis, Vilnius: „Baltų lankų“ vadovėliai, 2021.
4. Besymenski Lev, *Die sowjetisch-deutschen Verträge von 1939: neue Dokumente*. [Die russische Fassung dieses Aufsatzes wurde in der Zeitschrift *Novaja i novejšaja istorija*, Moskau, 1998, Heft 3, veröffentlicht], [online], in: <https://www1.ku.de/ZIMOS/forum/docs/besyme.htm>>.
5. „Ein Photo von Stalins Ohrläppchen: Auszüge aus dem Buch von Sefton Delmer“, in: *Der Spiegel*, 44/1962, p. 46.
6. Happel Jörn, *Der Ost-Experte: Gustav Hilger – Diplomat im Zeitalter der Extreme*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2018.
7. Hilger Gustav, „Der Weg zum Hitler-Stalin-Pakt“, in: *Osteuropa*, Vol. 4, No. 2, (April 1954), p. 89–93.
8. Kaselis Gintaras, Kraujelis Ramojus [et al.], *Istorijos vadovėlis 12 klasei*. II dalis, Vilnius: Baltos lankos, 2010.
9. Kotkin Stephen, *Stalin – Waiting for Hitler, 1929–1941*, New York: Penguin Books, 2017.
10. *Laikas. Istorijos vadovėlis 10 klasei*. I dalis, Vilnius: Briedis, 2016.
11. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
12. *Lietuva, 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* [antrasis leidimas], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007.

13. *Lithuania in 1940–1991: the history of occupied Lithuania*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2015.
14. Navickas Virginijus, Svarauskas Artūras, *Istorija. Vadovėlis 12 (IV gimnazijos) klasei*, Vilnius: Ugdą, 2015.
15. Martin George, „Growing up Von Ribbentrop: Nazi monster’s son shares unseen photos of jolly family gatherings with Hitler and describes watching his unrepentant father hang at Nuremberg“, in: *MailOnline*, 28 May 2019, [online], in: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-7077471/Joachim-Von-Ribbentrops-son-shares-unseen-photos-family-gatherings-Hitler.html>.
16. Moorhouse Roger, *The Devils’ Alliance: Hitler’s Pact with Stalin, 1939–1941*, London: The Bodley Head, 2014.
17. Moorhouse Roger, *Pakt diablów: Sojusz Hitlera i Stalina*, Kraków: Znak Horyzont, 2015.
18. Moorhouse Roger, *Vėlniška sąjunga: Molotovo-Ribbentropo paktas 1939–1941*, Vilnius: Alma littera, 2015.
19. „Papirossa, die“, in: *Duden.de*, [online], in: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Papirossa>.
20. Rokicki Paweł, „Dwie umowy, dwa zdjęcia“, in: *Biuletyn IPN „Pamięć.pl”*. 2016, Nr. 7–8 (52–53), p. 67–69.
21. Šepetyš Nerijus, *Molotovo-Ribbentropo paktas ir Lietuva*, Vilnius: Aidai, 2006.
22. Vyšniauskas Arūnas, „Fotografische Aspekte des Hitler-Stalin-Pakts“, in: *Annaberger Annalen über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen*, Nr. 30, 2022, S. 48–75.
23. Адамсон Андрес, Сулев Валдмаа, *История Эстонии, учебник для гимназии*, Таллинн: Кооплибри, 1999.
24. „Между Молотовым и Сталиным. Личный переводчик «вождя народов» Владимир Павлов «заговорил» лишь через десятилетие после своей смерти“, in: *Воинское братство*, 2005, № 3, с. 42–46.
25. Adamson Andre, Sulev Valdmaa, *Istorija Estonii. Uchebnik dlja gimnazii*.
26. Корягина Иванна, „Молотов ревновал его к Сталину“, in: *Независимая газета (ng.ru)*, 05.03.2003, [online], in: https://www.ng.ru/style/2003-03-05/8_stalin.html. [Koriagina Ivanna, „Mototov revnoval ego k Stalinu“, in: *Nezavisimaja gazeta*].
27. Рычкова Елена, „Молотов – лучший дипломат Второй мировой войны“, in: *Накануне.RU*, 08.10.2015, [online], in: <https://www.nakanune.ru/articles/110982/>.
28. [Rychkova Elena, „Molotov – luchij diplomat Vtoroj mirovoj voiny“], in: *Nakanune.ru*
29. Шкварцев Алексей Алексеевич [Биографическая справка], in: *1939 год. От «умиротворения» к войне. (rusarchives.ru)*, [online], in: <https://1939.rusarchives.ru/personalii/shkvarcev-aleksey-alekseevich>.
30. [Shkvarcev Aleksej Aleksejevich, [biograficheskaja spravka], in: *1939 god. Ot „umirotvorenija“ k voine*].

31. Экштут Семен, „Как Сталин не позволил использовать СССР в качестве «пушечного мяса»“, in: *Российская газета (rg.ru)*, 27 апреля 2020 г. [online], in: <https://web.archive.org/web/20220423154238/https://rg.ru/2020/04/27/kak-stalin-ne-razvolil-ispolzovat-sssr-v-kachestve-pushechnogo-miasa.html>>.
32. [Ekshtut Semion, „Kak Stalin ne razvolil ispolzovat SSSR v kachestve „pushechnogo miasa“].
33. „Кабинеты Кремля: как работали прежние хозяева?“, in: *Blog.unitex.ru*, 27.01.2011, [online], in: <<http://blog.unitex.ru/2011/01/kabinety-kremlya-kak-rabotali-prezhnie-kozyaeva/>>.[„Kabinety Kremlia: kak rabotali prezhnije choziajeva?“].

Dr. Arūnas Vyšniauskas

Iconographic Aspects of the Molotov–Ribbentrop Pact: A Comparative Analysis of Documentary Photographs

Summary

Based on the surviving 1939 photographs and their comparative analysis, the article reveals the main visual differences that emerged when photographing two different German-USSR bilateral treaty signing ceremonies. This is important and relevant because in scientific literature, history textbooks and other educational materials, as well as in exhibitions and media articles devoted to history, photographs from the signing of the German–Soviet Boundary and Friendship Treaty on 28 September 1939 are often mistakenly used to illustrate the signing of the non-aggression pact concluded between Germany and the USSR in Moscow on 23 August 1939, five weeks earlier. Since these two treaties were signed by the same two people – Vyacheslav Molotov and Joachim von Ribbentrop – at the same desk in the same office of the Chairman of the Council of People’s Commissars of the USSR in the Moscow Kremlin, it is not that easy to distinguish at first glance which treaty is being signed in one photograph or another. The photographs are often confused, arbitrarily choosing the ones that look more expressive for the sake of illustration. The article presents visual material, its analysis, insights and generalisations that will help to avoid the photograph attribution errors that are so common in using old photographs to illustrate the signing of the 23 August 1939 Treaty of Non-Aggression between Germany and the Union of Soviet Socialist Republics.

Keywords: Molotov-Ribbentrop Pact; Hitler-Stalin Pact; German-Soviet Boundary and Friendship Treaty; historical photography; visual history; National Socialist Germany; German Reich; USSR; Soviet Union.